

Sayı : 10-11

Sene : 1979 - 1980

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TARİH ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

EDEBİYAT FAKÜLTESİ MATBAASI
İSTANBUL — 1981

KLÁSİK İSLÂM KAYNAKLARINA GÖRE
ESKİ TÜRKLERİN DİNİ VE ŞAMAN KELİMESİNİN MENŞEİ

(Başlangıçtan Moğol istilâsına kadar)

Ramazan Şeşen

Bu çalışmada, klâsik islâm kaynaklarında eski Türklerin dini ve şaman kelimesinin menşei hakkında bulabildiğimiz bilgileri tasnif edip okuyucuların hizmetine sunmaya çalıştık. Kaynaklarımızın en eskisini İbn Hurdâdbih (ölm. 230 h./844 m.)'in *Kitâb el-mesâlik*'i, en yenisini ise Reşîdüddîn (ölm. 718 h./1318 m.)'in *Câmi' el-tavârih*'i teşkil etmektedir. Büyük yekûnu ise hicrî IV. (m. X.) asra âittir. Konumuzla ilgili olarak kaynaklarda bulabildiğimiz bilgilerin tercümesini vererek araştırmacıların hizmetine sunmaya çalıştık. Her bahsin sonunda metinlerden çıkan neticeler hakkındaki mütâlaamızı kısaca kaydettik. Bu mütâlâalarda ihtimali uzak olan tefsirleri vermekten kaçındık. Ayrıca notlarda, her konuyla ilgili olarak Çin kaynaklarında verilen bilgileri sunmaya çalıştık. Fakat, Çin kaynaklarının Doğu Türkistan dışındaki Türklerin dinleri hakkında hemen hemen hiçbir bilgi vermediğini gördük. Çin kaynakları en fazla bilgiyi Göktürklerin (Tu-cüelerin) ve Kırgızların dinleri hakkında vermekte, bunlar dahi birer sahifeyi bulamamaktadır. Bazı, Çin kültürüyle uğraşanların mübâlâğalı iddialarını destekler hiçbir delile rastlamadık. Eski Türklerin dini hakkında bize en tafsilâtlı bilgi veren İbn Fazlân ile Gerdîzî'dir. İbn Fazlân'ın Türkler arasındaki seyâhati daha geniş sahayı kapsamış olsaydı, daha geniş ve açıklayıcı bilgiler verebilirdi. Bununla beraber, onun verdiği bilgiler diğer islâm kaynaklarının ve Çin kaynaklarının ihmal ettikleri en önemli boşlukları doldurmaktadır. İslâm ve Çin kaynaklarının ver-

dikleri bilgiler birbirini tamamlamakta, zaman ve mekân farklılıklarının tabii bir neticesi olarak, bazı küçük farklılıklar dışında, birbiriyle tıpatıp uyusmaktadırlar.

Netice olarak, Türklerin câhiliyyet devrine âit bu fazla gelişmemiş putperestliğine Şemeniyye (Şamanizm) demek mümkündür. Avrupalılar bu dine şaman (kam) denen din adamına nisbetle Şamanizm demişlerdir. Aslında bu din, bütün ilkel dinler gibi, animizm, fetişizm ve natürizm unsurlarının önemli yer tuttuğu, gök ve yer kültlerinin, sihrin hâkim olduğu bir veseniyye (putperestlik)'dir. Bunlar dünyanın çeşitli yerlerindeki ilkel dinlerde de görülmektedir. İleride görüleceği üzere, bu putperestliğin gelişmiş şekli yine Şemeniyye (Şamanizm) adı altında, Zerdüşt ve Buda'dan önce, Asya'nın yerleşik ve medenî bölgelerinde mevcuttu. Zerdüşt ve Buda ile bu yerlerde sistem haline gelmiş dinler (şeriatlar) ortaya çıkmışlardır. Fakat, bu sistem halindeki dinler yanında gelişmiş ve ilkel putperestlik (yani Şamanizm) XX. asra, hattâ, zamanımıza kadar dünyanın geri kalmış bölgelerinde varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Klâsik islâm kaynakları eski Türklerden müslüman, hıristiyan, yahudi (müsevî), maniheizt, mazdeist, budist olmayan ve büyük çoğunluğunu bozkırlardaki göçebelerin teşkil ettikleri Türkler için putperest, mecûsî, şemenî, sâbiî, sihirbaz gibi çeşitli ifâdeler kullanırlar. Bunlara Câhiliyyet dinlerine mensup, müşrik veya kâfir türkler de derler. Bazan da «Onların gerçek dinle ilgileri yoktur» dedikten sonra, çeşitli konulardaki inançları hakkında kısa ve genel bilgiler verirler. Kaynaklarda Türkler arasında yukarıda sayılan kitâbî dinlere mensup olanların zikredilmesine rağmen, onların büyük çoğunluğunun henüz yerleşik ve sağlam bir sistem haline gelmemiş olan Câhiliyyet dinlerine mensup (putperest, müşrik) oldukları görülmektedir. Bu konuda klâsik islâm kaynaklarında bulabildiğimiz mâlûmatı şu şekilde tasnif edebiliriz :

Genel Bilgiler : İlk islâm kaynakları Türklerin dinleri hakkında açıklayıcı bir şey söylemezler. Kâfir, müşrik gibi genel ifâdeler kullanırlar. Hişâm b. Abdülmelik tarafından, İslâmiyet'e dâvet maksadıyla, Türk hükümdarına gönderilen elçi bu konuda açıklayıcı bir şey dememektedir¹. Ya'kûbî, Mâverâünnehr, Horasan

1 Yâkûbî, *Mu'cem el-buldân*, Türkistan maddesi.

ve Sicistan'ı kuşatan türk ülkelerine «şirk diyârı» der². Ebû Zeyd el-Belhî'ye dayanan el-Mağdisî Türklerin dinlerinden bahsederken «Onlardan bir kısmının kendilerine has kitapları olduğunu, bir kısmının Tibetlilere komşu olmaları dolayısıyla onların kitabına inandıklarını, bir kısmının Suğdluların kitabına inandıklarını söylerler. Dediler ki : Tuğuzguzlar (Uygurlar) arasında hıristiyanlar (Nastûriler) ve şemeniler vardır... Kırgızlar ölülerini yakarlar. Ateşin ölünün cesedini günahlardan temizlediğine inanırlar, putlara taparlar. Bazıları ölü ile kölelerini ve hizmetçilerini diri diri mezara gömerler. Ayrıca, mezarın başında kurban keserler. Onların dilinde mezara tepe (tümülüs) denir. Onlar arasında kar, dolu yağdıran, rüzgâr estiren kişiler olduğu söylenir. Kararlarının çoğunu koyunun kürek kemiği falına (yani kehânete) göre alırlar» der³. Başka bir yerde «Türklerin kimi senevî (düalist), kimi hıristiyan, kimi putperesttir. Kimi güneşe tapar» der⁴.

Mes'ûdî'ye isnat edilen bir eserde «Türklerden bozkırlarda yaşayan göçebelerin dinleri (şeriatları) yoktur. Bir kısmı mecûsî dindedirler... Türkler şehir ve şiddet sahibidirler. Hükümdarlarının senede muayyen bir günü vardır. Bu gün hükümdar adına büyük bir ateş yakılır. Hükümdar yüksek bir yerden ateşe doğru eğilmiş bakarken kâhinler ateşe karşı bir şeyler söylerler. Bunun üzerine, ateşten yukarı doğru bir çehre yükselir. Eğer bu çehre yeşil ise yağmura ve bolluğa, beyaz ise kuraklığa, kırmızı ise kan dökülmesine, sarı ise hastalıklara ve vebaya, siyah ise hükümdarın ölümüne veya uzak yolculuğa delâlet eder. Son halde hükümdar yola ve gazâyâ çıkmaya acele eder,» denir⁵. Gerdizî Türkişlerden bahsederken «... Buradaki Uluğdağ başka bir dağa bitişiktir. Türkler bu sonuncu dağa taparlar. Bu dağın adına yemin ederler. Buranın Tanrı'nın ikâmetgâhı olduğunu söylerler,» der⁶.

Kaşgarlı Mahmud «Rumların yakınından doğuya doğru Türklerden müslüman olanları ve Cahiliyet dinlerine mensup olanları zikredeceğiz,»⁷ dedikten sonra, başka bir yerde «Allah kahretsin, kâ-

2 Ya'qûbî, *Kitâb el-buldân*, nşr. De Goeje, Leyden 1892, s. 295.

3 El-Mağdisî, *Kitâb el-bed' ve'l-târih*, nşr. Huart, IV, Paris 1907, s. 21-22.

4 *Aynı eser*, IV, 65.

5 'Acâ'ib el-dunyâ, Hüseyin Çelebi Kütüphanesi, nr. 746, yap. 63^b-64^b.

6 Gerdizî, *Zeyn el-ahbâr*, nşr. 'Abdulhayy Hâbibî, Tahran 1347, s. 279.

7 Mahmûd Kâşgarî, *Divânu lugât el-Türk*, metnin birinci neşri, I, 27-28.

firler göğe Tengri derler. Yine, büyük bir kaya ve büyük bir ağaç gibi gözlerine büyük görünen her şeye tengri derler. Bunun için böyle şeylere secde ederler. Yine aynı sebepten âlim bir kişiye tengri-kân derler,» demektedir⁸. Köprülü Kütüphanesi'ndeki bir mecmuada Türk ülkelerinden bahsedilirken «Bunlar putperest olup ölülerini yakarlar. Günde iki kere namaz kılarlar. Senede bir gün oruç tutarlar. Burada, büyük bir dağda secde eden bir adamın el ve ayak izlerinin bulunduğu bir ağaç vardır. Bu ağacın yanına gelen herkes ona secde eder... Buranın halkı putperesttir. Bunların senede bir gün bayramları vardır. Bu gün her köy putlarıyla bir su gözünün ve ağaçların bulunduğu bir yere çıkar. Sonra, aralarından bir adam putların yanına varır. Bu kişi kâhin (kâm)'dir. Bir müddet putların etrafında döndükten sonra halkın huzuruna çıkar. Bu sene iyilikten ve kötülükten ne olacaksa haber verir. Bu kâhin tanınmış bir sülâledendir,» denir⁹. Burada bahsedilen dağ altın madenlerinin bulunduğu Ferğana ile Kırgızlar arasındaki dağlardır. Aynı yerde bu dağların halkının putperest olduğu tekrarlanır. Aynı yerde Tuğuzgulardan bahsedilirken «Onların ülkesinde yeryüzündeki dağların en yükseği bulunur. Onlar, bu dağda duâ ederler, adaklar adarlar, kurban keserler,» denir. Gerdîzi'nin bahsettiği dağ da bu sonuncusu olmalıdır. Burası Göktürklerin Atalar Mağarası'nın bulunduğu Altay dağlarındaki Ötüken olmalıdır.

Mücmel el-tevârih'te Yâfes'in oğullarından bahsedilirken «... Zamanımızda dahi kâhin, falcı, zecrci (müteşe'im), koyun küreği falını bilenlerin çoğu Çin'in huzurunda toplanırlar. Çin, Ğuz ile Türk (Gerdîzi'de Halluĝ) arasındaki savaşları duyunca falcılarından ve bilginlerinden 10 kişiyi Türk'ün yanına gönderdi... Türk bundan memnun kaldı. Bu sırada Türklerden bazı kişiler bilgi sahibi olan çinlilerden koyun küreği falını öğrendiler. Fal ve zecr (teşe'üm) elde ettiler... Türkler arasında bu çeşit falcı ve bilgili kişiler çoğaldı. Bunlara «kâm» dediler,» dindikten sonra, «Hâm»ın oğullarından şemenî Hindû gelip Türklere putperestliği öğretti. Türk (Halluĝ) hâriç bütün kardeşler putperestliği kabul ettiler. Türk putperestliği kabul etmedi,» ifâdesi ilâve edilir¹⁰. Nitekim, kü-

8 *Aynı eser*, III, 279.

9 Köprülü Kütüphanesi, nr. 1623, yap. 209^b-210^a.

10 *Mücmel el-tavârih*, nşr. M. Ramazânî, Tahran 1318, s. 103.

rek kemiği, ok, söğüt dalı ve ateşle fal bakmak eski Câhiliyet kavimlerinde çok yaygın olarak görülmektedir. Kazvîni «Türklerin gerçek dinle ilişkileri yoktur,» dedikten sonra «Onlardan kimi yıldızlara, kimi ateşe taparlar. Kimi hristiyan, kimi Mânî dini üzere, kimi seneviyye (düalist), kimi sihirbazdır,» demektedir¹¹.

Bu metinler Türklerin dinleri hakkında genel bilgiler vermekte, fakat hangi kabilelerin bu inançlara sahip olduklarını belirtmemektedir. Bununla beraber, kaynaklar Türk kabile guruplarından bazılarının dinleri hakkında, az da olsa, bize bilgi vermektedirler. Bunları doğudan batıya doğru şu şekilde sıralayabiliriz :

Doğu Türkleri (Tuğuzğuzlar ve komşuları) : Abbâsilerin başlarında adı belirtilmeyen Türk Hâkânı tarafından Tuğuzğuz (Uygur) Hâkânı'na elçi gönderilen Temîm b. Baḥr el-Muṭavvi'î geçtiği yerlerdeki halkın dini için «Çoğu mecûsî olup ateşe taparlar. Aralarında Mânî dininde olan zındıklar da vardır,» ifâdesini kullanır¹². Câhîz Tuğuzğuzların (Tokuz Oğuzların) Mânî dinine girdiklerini söyler, fakat eski dinlerinin ne olduğunu belirtmez¹³. İbn Ḥurdâbih ise «Tuğuzğuz Hâkânı'nın şehrinin halkı Türktür. Bunların arasında ateşe tapan mecûsiler, zındıklar vardır... Şehrin halkı zındıktır,» der¹⁴. Kudâma de Fergâna ve Şâş ile Tuğuzğuzların merkezi arasında kalan yerlerin halkı için «... Mecûsîdirler. Aralarında zındıklar da vardır,» der¹⁵. *Ḥudûd el-'âlem*'de Tuğuzğuzlara âit Beğ-tigîn köyünden bahsedilirken «Burada hristiyanlar, mecûsiler ve putperestler yaşarlar,» denmektedir¹⁶. Minorsky, herhangi bir delil göstermeden bu putperestlerin budistler olabileceğini söyler. Gerdîzî «Tuğuzğuz Hâkânı Dinârûy (Mânî) mezhebindedir.

11 Kazvîni, *Âşâr el-bilâd*, Beyrut 1380/1960, s. 515.

12 Yakût, Türkistan maddesi.

13 Marquart, *Streifzûg*, s. 91; R. Şeşen, Eski Araplara göre Türkler, TM, XV, 34. Uygurlar Mânî dinini kabul etmeden önce yer ve gök tanrılarına tapıyorlardı. 762 yılında Mânî dinini kabul ettikleri sırada yer (aşağı) tanrılarının heykellerini yakmışlardır (*Inscription*, s. XXX-XXXV; Emel Esin, *Türk kosmolojisi*, İstanbul 1979, s. 3, 93 ve not 14; aynı müellif, *İslâmiyetten önceki Türk kültür tarihi...*, İstanbul 1978).

14 İbn Ḥurdâbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, nşr. De Goeje, Leyden s. 31.

15 Kudâma, *Kitâb el-ḥarâc*, nşr. De Goeje, Leyden 1889, s. 262.

16 *Ḥudûd el-'âlem*, Minorsky tarafından İngilizceye yapılan tercüme, London 1937, s. 95.

Fakat, ülkesinin şehrinde putperestler, senevîler ve şemenîler bulunur,» demektedir¹⁷. Köprülü Kütüphanesi'ndeki bahsedilen mecmuada «... Tuğuzğuzlarda halk hükümdarı görünce secdeye kapanırlar. Dinleri Mânî dinidir... Tuğuzğuz ülkesinde yeryüzündeki dağların en yükseği bulunur. Onlar bu dağda duâ ederler, adaklar adarlar, kurbanlar keserler,» denmektedir¹⁸. El-İdrîsî ve Yâkût da Tuğuzğuz halkının mecûsî ve maniheist olduklarını ifade ederler¹⁹. Kazvîni ise Tuğuzğuzların bir kısmını teşkil eden Tatarların hiçbir dine mensup olmadıklarını, helâl ve haram tanımadıklarını..., güneşe secde edip ona tanrı dediklerini kaydeder²⁰. Ebû Dülef onların belli başlı mabedleri olmadığını, batıya dönerek ibâdet ettiklerini söyler²¹. Görülüyor ki, Tuğuzğuzlar mecûsî (şamanist=şemenî), putperest (şamanî mânâsına) ve Mânî dinine mensuptular. Aralarında senevîler ve şemenîler de vardı. Bunlar arasındaki şemenîleri hem şamanistler hem budistler mânâsına almak mümkündür. Bu devirde Uygurların ülkesinde şamanistlerin olduğu kesindir. Mes'ûdî ise Uygurları sâdece Mânî dinine mensup olarak gösterir. Başka ifâdelerinin tersine, Türkler arasında onlardan başka Mânî dininde bulunanlar olmadığını söyler²². Bunun için, eski eserlerde yanlış genellemelere rastlamak mümkündür. Nitekim, İbn el-Fakîh de Hazarların hepsinin yahudi olduğunu söyler. Bu gibi genellemeleri diğer kaynaklardaki mâlûmatla açıklamak gerekir. Uygurlar ve Hazarlarda çeşitli dinlerin olduğu başka kaynaklarla, hattâ bizzat bu müelliflerin başka ifâdeleriyle reddedilemez bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Çin kaynakları da bu çeşit müphem genellemeleri sık sık tekrarlarlar²³. Bi-

17 *Zeyn el-aşbâr*, s. 267.

18 Köprülü, nr. 1623, yap. 210^{a-b}.

19 El-İdrîsî, *Nuzhat el-muşâk*, Leyden tabı, s. 510; Yâkût, Nüscân mad.

20 *Âşâr el-bilâd*, s. 581.

21 Ebû Dülef, *Risâle*, (İbn Fazlân Seyâhatnâmesi tercümesinin sonunda), terc. eden R. Şeşen, İstanbul 1975, s. 88.

22 *Murûc el-zehab*, nşr. Barbier de Meynard, I, 288.

23 Çin kaynaklarında Orta ve Garbî Asya halklarındaki budizmle ilgili kayıtlar için aşağıya not 129'a bak.

Aşında Uygurlar Göktürklerin vârisleridir. Aralarında eski dinleri üzere kalanların dinleri Göktürklerin dinlerine benzemelidir. Çin kaynakları Göktürklerin (Tu-cüelerin) dinleri hakkında şu bilgiyi verirler: «Altay eteklerinde dişi bir kurttan türemişlerdir. Ecdâd Mağarası'ndan çıkmışlardır (Eberhard, *Çin'in şimal komşuları*, terc. eden N. Uluğtuğ, Ankara 1942, s. 86). Ötügen

zim kanâatimize göre, bu sıralarda Tuğuzguzların (Uygurların) büyük çoğunluğu ve bilhassa köylerin, kasabaların halkı ile göçebelere tamamiyle mecûsî, putperest yâni şamanist idiler.

Tuğuzguzların batılarındaki Çiğiller güneşe ve yıldızlara tapmaktaydılar²⁴. Karahanlıların bir kısmını Çiğiller teşkil ediyordu. Satuk Buğra-han'ın müslüman oluşuyla ilgili olarak Ebu'l-Futûh el-Fazlî'nin *Târîh Kâşğar*'ından yapılan nakilde, onun müslüman olup olmadığını denemek için, amcası kâfir Oğulcak tarafından putlar evinin tamirinde çalıştırıldığı kaydedilmektedir²⁵. Çiğillerle karışık yaşayan Karlukların dinleri için Tuğuzguzlar ve Çiğiller hakkında söylenenler geçerli olmalıdır. Ebû Dülef «Karlukların, duvarlarında

(Yü-du-cen) dağı Türklerin kutsal dağıdır (aynı, s. 88). Ölüler merasimle çadıra konur. Koyun ve at kurban edilir. Ölü çadırı etrafında at yarışları yaparlar. Cesed bütün servet ve atıyla birlikte yakılır. Külli sonradan mezara konarak tekrar kurban edilir ve yine at yarışları yapılır. Mâtem sembolü olarak yüzler çizilir. Ölünün bir resmi hazırlanır. Ölünün öldürdüğü adam sayısı kadar mezarının üstüne taş yığılır. Kurban edilen hayvanların kafatasları bir sırığa geçirilerek dikilir. Cenâze merasiminde evlenmekten kaçınılır. Çocuksüz kalan üvey analarla evlenme ve ölen kardeşin karısıyla evlenme vardır... Yalnız Hâkân'ın doğan güneş kültünün bulunduğu yerde sağlam evleri vardır. Her yıl Ecdâd Mağarası'na kurban kesilir. Büyük bayram beşinci ayın ikinci yarısında Gök Tanrı ve Yer Tanrı'ya kurban kesilmesiyle başlar... Ruhlara inanırlar, büyücülerini sayarlar... Âdetleri her bakımdan H'yung-nularinkine benzer... Kurt bayrakları üzerinde... Ecdâd mâbedleri yoktur. Tanrıların tasvirlerini keçeden yontarlar ve deri torba içinde muhafaza ederler. Bu tasvirler içyağı ile yağlanır. Sırık üzerine de dikilir. Onlara yılın dört mevsiminde kurban kesilir.» (Eberhard, s. 86-87).

Bunların (H'yung-nuların) dinleri hakkında ise «Beşinci ayda Lung-cing'da göğe ve yere kurban kesmek suretiyle büyük bir bayram yaparlar... Güneşe ve aya taparlar.» (Eberhard, s. 76). «Büyücüler kötü büyülere karşı gelmesi için koyun ve sığır kemiklerini yol üzerine gömerler. Büyü yaparak düşmanların elbiselerine koyarlar... Hun büyücülerinin Çinlilerin hizmetinde kullanıldığı söylenir.» (Eberhard, s. 77). Netice olarak şöyle denir: «Galip olarak gök kültü, güneş kültü. Aya hürmet. Bu arada yer kültü ile de ilgi vardır... Ecdâd mâbudlar... Kurt efsanesi, mağara efsânesi.» (Eberhard, s. 94). Aynı konuda E. Esin, *Türk kozmolojisi*, s. 44, 52, 75, 85, 86'da Ost-Türken ve Biçurin'in eserinden naklen bilgiler verilir. Her iki nakil arasında fark yoktur. Her yıl Hâkân'ın kurban yapmak için gittiği Atalar Mağarası'nın yeri belli değildir. İhtimal Türklerin mukâddes dağı Altaylardaki Ötüken'deydi.

24 Ebû Dülef, s. 84; *Hudûd el-âlem*, s. 99 «Bazıları güneşe ve yıldızlara taparlar.»

25 Camâl-i Karşı, *Mülhakât el-şurâh*, Barthold'un seçmeleri, s. 132-133.

ileri gelen hükümdarlarının resimlerinin bulunduğu bir mâbedleri vardır. Onların ülkesinde mukaddes tanıdıkları, dibinde anlaşmazlıkları hallettikleri ve kurban kestikleri bir taş vardır. Bu taş yeşildir. İpekli elbiseler giydikleri bir bayramları bulunur.» demektedir²⁶. Bir şamanist âdeti olan ya da taşı (yağmur çeken taş)'yla yağmur, kar, dolu yağdırma ve fırtına çıkarmadan bahsedilirken Karlukların ve Oğuzların, Tokuzoğuzların, Peçeneklerin ve Kimakların adları geçmektedir. Ebû Bekr el-Râzî ve el-Bîrûnî bu taşın Karluklarla Peçenekler arasındaki bir yamaçta bulunduğunu (el-Bîrûnî bu taşla yağmur yağdırmanın asılsız bir şâyia olduğunu söyler,) söylerler²⁷. Gerdîzî ve *Mücmel el-tevârih* müellifine göre Oğuzlarda gerçek, Karluklarda sahte ya da taşı bulunmaktadır²⁸. İbn el-Fakîh'e göre, bu taş sâdece Tuğuzğuzlarda bulunmaktadır²⁹. Ebû Dülef'e göre Kimaklar arasında bulunur³⁰. İbn el-Fakîh'in, zikredilen yerdeki Ebu'l-'Abbâs el-Mervezî'den naklinde bu taşın Oğuzlar arasında bulunduğu bahsedildikten sonra, İsmâîl b. Ahmed el-Sâmânî (ölm. 295)'nin kâfir (müşrik) Türklere karşı yaptığı büyük bir seferde bu taşla yağmur ve dolu yağdırmak isteyen bir şahıstan bahsedilmekte ve bu kimsenin Türklerin kâhini durumunda olduğu kaydedilmektedir³¹. İbn el-Fakîh ve Mes'ûdî'nin kayıtlarına göre, bu sefer Tuğuzğuz ve Karluk türklere karşı yapılmıştır. Bahsedilen şahıs da kâm (şaman) olmalıdır. El-İdrîsî'ye göre, bunların komşuları olan Ezgîşler ateşe ve aydınlıklara taparlardı³².

Tuğuzğuzların güney komşularından Tibet'in Mez halkı Mes'ûdî'ye göre Câhiliyet dinindeyken Mânî dini dâîlerinden biri tarafından maniheist yapılmışlardır³³. Ebû Dülef «Tibet'in merkezinde öküz derileriyle kaplı bir mâbed vardır. Bu âbedde kergedan ve öküz boy-

26 Ebû Dülef, s. 90.

27 İbn el-Fakîh, s. 329-330; *el-Bed' ve'l-târih*, IV, 94-95; Gerdîzî, *Zeyn el-ahbâr*, s. 256; el-Bîrûnî, *el-Cemâhir*, Haydarabad 1355, s. 218-20; *Mücmel el-tavârih*, s. 98, 102; Ebû Dülef, s. 86-87; Yâkût, Türkistan mad.

28 Gerdîzî ve *Mücmel el-tevârih*, aynı yerler. Bu taş hakkında tafsilâtî bilgi için bk. H. Tanyu, *Türklerde taşla ilgili inançlar*, Ankara 1968, s. 41-70.

29 Ebû Dülef, aynı yer.

30 Ebû Dülef, aynı yer.

31 İbn el-Fakîh, *Kitâb el-buldân*, nşr. De Goeje, Leyden 1885, s. 329; Yâkût, aynı yer. Bu sefer hakkında bk. *Murûc*, VIII, 144.

32 *Nuzhat el-müşâk*, Köprülü, nr. 955, yap. 278^b.

33 *Murûc*, I, 299.

nuzlarından yapılmış putlar bulunur. Burada müslümanlar, yahudiler, hıristiyanlar, hindûlar, mecûsiler ve maniheistler oturur,» der³⁴. *Hudûd el-'âlem*'de önce «Tibet halkının çoğu Mânî dinindedir. Ama kırılları şemenîdir,» sonra «Tibet'teki bütün halk putperesttir,» denilmektedir³⁵. Minorsky, buradaki şemenî kelimesini budist olarak kabul eder. «Şamanist olması imkânsızdır,» der.

Tuğuzğuzlarla Çin ve Tibet arasındaki Kucâ (Ebû Dülef'te Necâ) halkı da putperesttiler. Ebû Dülef «Necâ ülkesinde ateşte yanmayan bir çeşit ağaç vardır. Bu ağaçtan putlar yapmışlardır... Öküzü mukaddes tanırırlar,» der³⁶. Gerdîzî ise «Kucâ'da 16 bihâr (put tapınağı, vihara) vardır. Bunların dini Şemeniyye'dir,» demektedir³⁷. Ebû Dülef Tuğuzğuzların doğu komşuları olan Kitâyaların idârede tatbik ettikleri ahkâmın akli hükümler olduğunu söyledikten sonra «Aralarındaki anlaşmazlıklarda akıl ve fikir sahibi bir ihtiyara baş vururlar... Senede bir ay itikâfa çekildikleri mâbedleri vardır,» der³⁸. Buradaki hakemlik yapan şahıs şaman olabilir.

Kırgızlar, Kimaklar ve bazı komşuları: Tuğuzğuzların kuzey komşuları Kırgızların ölülerini yaktıklarını ve putlara taptıklarını yukarıda kaydetmiştik (bk. s. 59'daki el-Mağdisî'nin eserinden nakil). *Hudûd el-'âlem*'de de onların ateşe taptıkları ve ölülerini yaktıkları söylenir³⁹. Gerdîzî ise Kırgızların dinleri hakkında daha geniş bilgi vererek şöyle der: «Kırgızlar Hindûlar gibi ölülerini yakarlar. «Ateş eşyanın en temizidir. Ona düşen her şey temizlenir. Ateş ölüyü pisliklerden ve günahlardan temizler,» derler. Kırgızlar arasında bazıları öküze taparlar. Bazıları rüzgâra, bazıları saksağana, bazıları kirpiye, bazıları güzel görünüşlü ağaca taparlar. Kırgızlar arasında bir adam vardır ki, her sene belli bir günde gelir. Onun yanında bütün şarkıcıları ve çeşitli çalgı âletlerini

34 Ebû Dülef, s. 86.

35 *Hudûd*, s. 84, 92. Çin kaynaklarına göre, «Tibet halkının çoğu Yuan-Ti ilâhına tazim edip büyücü ve sihirbazlara inanırlardı... Yıkanmazlardı... Kral (Tubbet Hâkân) ölünce, adamları, elbiseleri, atı, ok ve yayı kılıcı ile birlikte gömülürdü. Sonra mezarının üstünde büyük bir bina yaparak ibâdet ederlerdi.» (Huang Chi-Huel, *T'ang devrinde Tibetlilerin Çinliler ve Orta Asya kavimleriyle münâsebetleri*, Ed. Fakültesi doktora tezi, İstanbul 1971, s. 14-15).

36 Ebû Dülef, s. 83, 84; *Âşâr el-büâd*, s. 580.

37 *Zeyn el-ahbâr*, s. 270.

38 Ebû Dülef, s. 91-92.

39 *Hudûd*, s. 96.

hazır ederler. Bu adama Fağîtûn (Mervezi'de Fağînûn) derler. Çalgıcılar saz çalıp şarkı söyleyince bu adam kendinden geçer. Sonra, ondan o sene kitlık mı bolluk mu olacak, emniyetli mi olacak, düşman galip mi gelecek mağlûp mu olacak? Hülâsa neler olabileceksorular. O da hepsini cevaplandırır. Pek çok şey de onun dediği gibi olur,»⁴⁰. Mervezi de onların ölümlerini yaktıklarını, ateşin ölümlerini temizlediğine ve günahlardan arıttığına inandıklarını kaydettikten sonra «Bu yakma âdeti onlarda eskiden vardı. Fakat, müslümanlarla komşu olduktan sonra ölümlerini gömmeye başladılar. Kırgızlar arasında halktan Fağînûn denen bir adam vardır. Her sene belli bir günde bu adam getirilip başına şarkıcılar, çalgıcılar ve bunlara benzer insanlar toplanır. Bunlar içip eğlenmeye başlarlar. Meclis hoş bir hâl alınca bahsedilen adam bayılır. Sonra, sarâ tutmuş bir kimse gibi yere düşer. Bu halde iken yeni senede olacak şeyler ona sorulur. Oda senenin bolluk mu, yoksa kitlık mı, yağmurlu mu yoksa kuraklık mı olacağını? hülâsa yeni senede neler olacaksa haber verir. Onlar bu kimsenin söylediklerinin doğru olduğuna inanırlar,» der⁴¹. 'Avfî de aynı şeyi tekrarlar. Fakat, şaman olduğu anlaşılan bu kâhinin adını Ma'sûn şeklinde kaydeder⁴².

El-İdrîsî «Kırgızlar ölümlerini yakıp küllerini Manhâr nehrine atarlar. Bu nehirden uzak olanları yaktıktan sonra, nehre ulaşsın diye, küllerini yer üzerinde rüzgârda savururlar,» der⁴³. Ebû Dülef ise onların mâbedleri ve yazı yazmak için kullandıkları özel alfabeleri olduğunu ifâde ettikten sonra «İbâdet esnâsında okudukları manzum duâları ve ilâhileri vardır. Senede üç defa bayram yaparlar. Güneye dönerek ibâdet ederler,» der⁴⁴. Görüldüğü üzere, Ebû

40 Gerdîzi, s. 263.

41 Mervezi (İbn Fazlân Seyâhatnâmesi'nin sonundaki tercümemiz), s. 99.

42 'Avfî, *Cavâmî' el-hikâyât tercümesi*, Ayasofya Kütüphanesi, nr. 3167, yap. 488^b.

43 *Nuzhat el-muşâk*, s. 521.

44 Ebû Dülef, s. 88. Çin kaynaklarına göre, Kırgızların atası menşe mağarasında bir inekle birlikte yaşardı. Erkekleri ellerine, kadınları başlarına dövmeye yaparlardı (Eberhard, s. 67). Mûsikî âleti olarak dil flâvtaları, dümbelekleri, şing flâvtaları, bi-li gongları vardı... Tanrılar arasında yalnız sulara ve ağaçlara kurban verirdi. Kurban için belirli zamanları yoktu. Sihirbazlarına «gân» adını koyarlardı. Biri ölünce etrafında üç defa dolaşır, ağlar ve ölüyü yakarlardı. Sonra, kemiklerini toplar, bir yıl sonra bunları gömerlerdi (Eberhard, s. 69). Öyle anlaşılıyor ki, Kırgızlarla Göktürklerin dinleri arasında pek fark yoktu.

Dülef dışındaki müslüman müellifler Kırgızların dinleri hakkında birbirine yakın ifâdeler kullanırlar. Ebû Dülef'in verdiği bilgiler ise başkalarının verdiği bilgileri tamamlar. Bu ifâdelerden onların dininin ateş kültünün ağır bastığı bir çeşit şemeniyye (şamanizm) olduğu anlaşılıyor. Şüphesiz bu şamanizmde tabiat kuvvetlerine ve putlara ibâdet önemli yer tutmaktaydı.

İlk devirdeki islâm müelliflerinin kayıtlarına göre, Kimaklar (Kıpçaklar) ağaçlar arasında, su kenarlarında, otlaklarda yaşayan avcı ve çoban bir kavimdir. Bunun tabii bir neticesi olarak Ebû Dülef onların bir mâbede sahip olmadıklarını söyler⁴⁵. Gerdîzi «Kimaklar İrtiş nehrini ulularlar, bu suya tapar ve secde ederler. Onlar bu suyun Kimakların tanrısı olduğunu söylerler,» der⁴⁶. Eserini daha sonraları yazan ve verdiği bilgilerin ihtiyatla karşılanması gereken el-İdrîsî Kimakların şehirlerinden bahseder. Onlara âit Lâlan şehri yanındaki bir dağdan söz ederken «Bu dağın başında mermerden yapılmış büyük bir put vardır. Bu havalinin halkı bu puta taparlar. Ona adak adarlar, her taraftan ona ziyarete gelirler,» der⁴⁷. Genel olarak Kimaklardan bahsederken «Kimaklar kalabalık olup ateşe tapan mecûsilerdir. Aralarında zındıklar da vardır,» demektedir⁴⁸. Başka bir yerde ise «Kimakların başşehirinin halkı Sâbîflerin dinini benimserler, güneşe ve meleklere taparlar,» demektedir⁴⁹. Kimaklar Oğuzlarla içiçe yaşamaktaydılar. Onların dininde Oğuzların dinine çok benzerlik olmalıdır. Öyle anlaşılıyor ki, Kimakların dini yer ve gökteki tabiat kuvvetlerine perestîşi yine birinci plânda yer vermekteydi. Sosyal yapılarının tabii neticesi olarak Kırgızların dinine nisbetle daha ilkeldi.

Kimakların doğusunda ve Kırgızların kuzeyinde yaşayan yarı vahşi kabilelerin dinleri hakkında el-Mağdisî «Kırgızların ötesinde bazı yarı vahşi kabileler aralarından biri ölünce onu ağacın üzerine asarlar, çürüyüp düşünceye kadar orada kalır,» demektedir⁵⁰. Mervezî ise «Kimakların sağında ateşe ve sulara tapan üç kabile vardır. (Bunlar sessiz değişim tarzında alış-veriş yaparlar.)... Senede

45 Ebû Dülef, s. 87.

46 Gerdîzi, s. 258.

47 *Nuzhat el-muşâk*, s. 716.

48 *Aynı eser*, s. 718.

49 *Aynı eser*, s. 720.

50 *El-Bed' ve'l-târih*, IV, 96.

bir gün oruç tutarlar. Ölülerini yakarlar. Ölülerin arkasından ağlamazlar. «Allah'ın takdirine razıyız,» derler.» der⁵¹. Bunlar yakın zamana kadar şamanist kalan ve şamanizm araştırmalarının ilk sahasını teşkil eden Orta Sibirya'daki şamanist türk kavimleri olmalıdır.

Buraya kadar verilen bilgilerden çıkan umumî neticeye göre, doğu Türklerinden Câhiliyet dinlerine mensup olanların (putperestlerin) başta ateş ve su olmak üzere çeşitli tabiat kuvvetlerine, güneşe, aya ve yıldızlara taptıkları anlaşılmaktadır. Bazı yerlerde bu, bir dereceye kadar gelişmiş putperestlik görünümü arz etmektedir. Şaman ve şaman âyinleriyle ilgili bazı bilgiler verilmektedir. Tuğuzguz ve Tibet putperestleri için bazan şemenî (şamanist) kelimesi kullanılmaktadır. İleride etraflıca temas edeceğimiz gibi, bu kelimeyi hem şamanist hem budist mânâlarında anlamak mümkündür.

Oğuzlar ve batıdaki diğer Türkler: Batıdaki Türklere gelince, bunların dinleri hakkında Çin kaynakları hemen hemen hiçbir sarıh bilgi vermemektedirler. Bunlardan Câhiliyet dinlerine mensup olanlar hakkında en önemli bilgileri İbn Fazlân vermektedir. Diğer kaynaklar tarafından verilen mâlûmat onun verdiği bilgileri tamamlar mahiyettedir. İbn Fazlân Oğuzlardan bahsederken «Bunlar yolunu şaşırılmış eşekler gibidirler. Bir dine inanmazlar. İşlerinde akıllarına başvururlar. Hiçbir şeye ibâdet etmezler. Aksine büyüklerine «rabb» derler» der⁵². Arkasından aralarından biri zulme uğrarsa veya sevmediği bir şey görürse, başını semâya kaldırır «Bir Tengri» der» demektedir. Daha sonra Oğuzlardaki su kültüne ve sihrin ehemmiyetine işâretle «Tüccarlar ve diğer yabancılar onların yanında cünüplükten yıkanamazlar... Zira, onlar böyle bir harekette bulunan birini görürlerse kızarlar ve «Bu adam bize sihir yapmak istiyor» derler» demektedir⁵³. El-Bîrûnî'ye göre, Oğuzlar yeniden dirilmek için ölünün ruhunun göğe çıkması amacıyla ateş yerine sudan faydalanırlardı: «Öyle anlaşılıyor ki, Oğuz Türkleri suya batmada ateşte yanmaya benzer bir özellik görüyorlardı. Onlar ölünün cesedini nehrin kıyısında bir somya üzerine ko-

51 Mervezi, s. 101. Ayrıca bk. 'Avfi, aynı eser, yap. 489^a.

52 İbn Fazlân, *el-Risâle (Seyâhatnâme)*, terc. eden R. Şeşen, İstanbul 1975, s. 30. : Ruslar hakkında aynı ifâde s. 66 da kullanılmaktadır.

53 Aynı eser, s. 32. Moğollarda suyu kirletmek yasaktı Juan-juanlar da elbiselerini ellerini yıkamazlardı (Eberhard, s. 100).

yarlar, bacağından bir ip bağlarlar ve ipin bir ucunu, yeniden dirilmek için ruhunun göğe çıkması düşüncesiyle, suya atarlardı.»^{53a}

İbn Fazlân bundan sonra, onların hastalık ve ölüm karşısındaki tutumlarından bahsederken «Oğuzlardan biri hastalanınca, o kimsenin câriyeleri ve köleleri kendisine hizmet ederler. Ev halkından, başka hiçbir kimse ona yaklaşamaz. Çadır evlerinden uzakta onun için bir çadır kurarlar. Ölünceye veya iyi oluncaya kadar onu çadırda bırakırlar. Eğer bu kimse fakir veya köle olursa onu sahraya atıp giderler» der⁵⁴. Daha sonra «Aralarından biri ölürse onun için ev gibi büyük bir çukur kazarlar. Bundan sonra cesedini alıp elbiselerini giydirir, kuşağını ve yayını kuşandırırılar. Eline içinde nebîz (şarap) bulunan ağaçtan bir kadeh verip önüne içinde nebîz olan ağaçtan bir kap koyarlar. Daha sonra ölüyü çukurda oturtup üzerine tavanla örterler. Mezarın üzerinde çamurdan kubbe gibi bir tümsek yaparlar. Bundan sonra ölünün hayvanlarının yanına varıp miktarına göre, birden yüze veya ikiyüze kadarını kurban olarak öldürürler. Bunların etlerini yerler. Başlarını, ayaklarını, derilerini ve kuyruklarını bir tarafa ayırıp bunları kesilmiş ağaçlar üzerinde kabrinin başına asarlar. «Bunlar onun Cennet'e giderken bineceği hayvanlardır» derler. Eğer, ölen kimse sağlığında düşman öldürmüş kahraman biriye, öldürdüğü insanların sayıları kadar ağaçtan süret yontup bunları kabrinin üzerine dikerler. Bunlar onun hizmetçileridir. Cennet'te ona hizmet edecekler» derler.

Bazan hayvanları kurban etmeyi bir-iki gün geciktirirler. Bunun üzerine, aralarındaki büyüklerden bir ihtiyar (şeyh şeklindeki bu kelimenin şaman mânâsına gelmesi kuvvetle muhtemeldir.) onları, kurbanları çabuk öldürmeye teşvik eder. «Ölüyü rüyamda gördüm. Bana : Görüyorsun, arkadaşlarım beni geçtiler. Onları takibetmekten ayaklarımın altı yara oldu. Onlara yetişemiyorum. İşte, tek başıma kaldım,» dedi,» der. Bunun üzerine ölünün hayvanlarına varıp bir miktarını kurban olarak öldürürler ve kabrinin yanına asarlar. Bir veya iki gün geçtikten sonra ihtiyar (şeyh = şaman) tekrar onlara gelir. «Falanı (ölüyü) rüyamda gördüm. Bana «Aileme ve arkadaşlarıma haber ver. Beni geçenlere yetiştim. Yorgunluğum

53a *Kitâb mâ'l-Hind*, Haydarabad 1377/1958, s. 479.

54 *Aynı eser*, s. 36. Ruslarda aynı şey için bak. s. 44. Hastaya yaklaşmama âdeti eski Hindlilerde ve Moğollarda da vardı.

geçti dedi,» der⁵⁵. Bundan sonra, Oğuzlar arasında ölümlere yiyecek ve eşya takdiminden bahisle «Etrak (Ertuğrul olabilir)'in karısını gördüm. Daha önce babasının karısıymış. Bu kadın bir miktar et ve süt ile Etrak'e verdiğimiz hediyelerden bir kısmını alarak çadır evlerinin bulunduğu yerden çıkarak kıra gitti. Bir çukur kazıp getirdiği şeyleri bu çukura gömdü. Bir şeyler söyledi. Tercümana «Ne diyor?» diye sordum. Tercüman «Bu, Arapların Etrak'in babası el-Katağan (Alptoğan olabilir)'a verdikleri hediyedir» diyor, dedi» ifâdesini ilâve etmektedir⁵⁶.

Görülüyor ki, İbn Fazlân önce Oğuzların hiçbir şeye inanmadıklarını söylemesine rağmen, sonra onların, belki de komşuları olan müslümanların etkisiyle «Bir Tengri» dediklerini, arkasından yeni müslüman olmuş bir Oğuzun Tanrı'nın karısı olup olmadığını sorduğunu kaydediyor. Daha sonra, ölü için kurban ettiklerinden, onun Cennet'e giderken bu kurbanlara bineceğine inandıklarından bahsediyor. Bunlar, Oğuzların kendilerine has bir inanca sahip olduklarını gösteriyor. «Bir Tengri» ifâdesinden ve Tanrı'ya yalvarırken başlarını semâya kaldırmalarından, diğer Türkler gibi, onların bütün tanrısal güçler üzerinde gökte yüksek bir tanrı kabul ettikleri çıkarılabilir. Buradaki kurbanla ilgili metinlerden onların kurban merasimlerini idâre eden bir din adamına da sahip oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim, *Hudûd el-'âlem*'de «Oğuzlar kendilerinde ve yabancılarında gördükleri iyi ve güzel şeylere secde ederler. Onlar tabibleri (şamanları) ulularlar. Ve ne zaman onları görürlerse secde ederler. Bu tabibler onların hayatları ve malları üzerinde hakimdirler» denmektedir⁵⁷. İbn Fazlân da verdikleri hediyelere karşılık Küçük Yınal'ın kendilerine secde ettiğini söyledikten sonra, «Bu Türklerin âdetidir. Bir adam diğerine iyilikte bulunursa, iyilik gören adam iyilik edene secde eder» demektedir⁵⁸. Biraz sonra, Hazarlar ve Bulgarlarda göreceğimiz gibi, secde şeklinde tazim ve hürmet gösterme şekli Türklerde çok yaygın bir âdettir. İhtimal Oğuzların «rabb-senyör» dedikleri kişiler bahsedilen tabiblerdi. El-Bîrûnî de

55 *Aynı eser*, s. 36-37. İskitlerin cenâze ve defin törenleri Moğollarinkine çok benzemekteydi (Herodot, IV, 72; T. Tarhan, *İskitlerin dini inançları*, *Tarih Dergisi*, XXIII, 165-166).

56 *Aynı eser*, s. 38.

57 *Hudûd*, s. 101.

58 İbn Fazlân, s. 35.

Oğuzların kutsal şeylere secde ettiklerine imâ ile şöyle der: «... Kımak ülkesinde Menkûr denen dağda bu göl gibi akmayan bir tatlı su gözü vardır. Bu gözün miktarı geniş bir kalkan genişliğindedir. Suyu ağzına kadar doludur. Çoğu defa bu sudan bir ordu içer, fakat bir parmak dahi eksilmez. Bu gözün yanında bir taş üzerinde, secde eden bir adamın ayaklarının, parmaklarıyla beraber avuçlarının ve dizlerinin izi, ayrıca bir çocuk ayağının ve hayvan tırnaklarının izi vardır. Oğuz Türkleri bunlara secde ederler.»⁵⁹

Göçebe bir hayat sürmenin tabii bir neticesi olarak Oğuzların mabedlerinden bahsedilmez. Sâdece, Ebû Dülef yerini belirtmeden «Onların içinde putlar bulunmayan bir mabedleri...» olduğunu söylemektedir⁶⁰. Bununla beraber, Oğuzların dini Hazarların dinlerine benzediğine ve Hazarların dinine putperestlik dendiğine göre, bu din henüz heykel ve mâbed müesseselerinin gelişmediği iptidâî bir putperestlik olmalıdır. Nitekim, Reşidüddîn Oğuz boylarının damgaları için «ongon» tâbirini kullanır⁶¹. Anlaşılan bu damgalar ve Oğuzlar arasında isimleri insan adı olarak verilen kuşlar müslüman olmadan önce onların totemleriydi.

İbn Fazlân doğuda Oğuzlarla Bulgarlar arasındaki sahada kalan Başgırtlardan dinleri hakkında da epeyce bilgi verir. Onlardan her birinin erkeğin cinsî uzvunun heykelciliğini üzerinde fetiş olarak taşıdığını söyledikten sonra, «... Bir yolculuğa çıkacak veya bir düşmanla karşılaşacak olursa onu öper ve önünde secde eder. «Ey rabbim, benim için şöyle şöyle yap,» der. Tercümana «İçlerinden birine sor. Bu konudaki delilleri nedir? Niçin onu yaratan tanıyorlar?» dedim. Sorulan kimse cevaben, «Zira, ben bunun benzerinden çıktım. Ondan başka beni yaratan bir şey tanımıyorum,» dedi.

Aralarında bazıları oniki tâne ilâhları olduğunu, kışın, yazın, yağmurun, rüzgârın, ağaçların, insanların, hayvanların, suyun, gecenin, gündüzün, ölümün, hayatın, yerin ayrı ayrı tanrıları olduğunu söylerler. Gökte olan tanrı ise hepsinin en büyüğüdür. Fakat o, diğerleriyle anlaşarak hareket eder. Bunlardan her biri diğerinin yaptığına razı olur... İçlerinde yılanlara tapanları, balıklara tapan-

59 El-Bîrûnî, *el-Âşâr el-bâkiye*, nşr. C. Eduard Sachau, s. 264. Ayrıca bk. *Âşâr el-bilâd*, s. 587-588 : yanlış olarak bu Oğuzların hıristiyan oldukları söylenir.

60 Ebû Dülef, s. 87.

61 *Câmi' el-tavârih*, Bakû baskısı, I, 114-124.

ları gördük. Bir kısmı turna kuşuna tapıyorlar» der. Turna kuşuna tapanların bu kuşların bir muharebe esnasında kendilerine yardım ettiğini söylediklerini kaydeder⁶². Burada görüldüğü üzere, bir reis tanrı kabul edilmekle beraber diğer tanrıların varlıkları ve etkileri de kabul edilmektedir. İlkel kavimlere göre, yerdeki tanrılar insanlarla daha çok haşır-neşir oldukları ve onların hayatı üzerinde daha etkili oldukları için daha önemlidirler. Kurbanların çoğu bu tanrılara yapılır. Tanrı onlardan ne kadar uzakta olursa o derece pasifleşir. Erkeklik uzvuna tapmada ise bir bereket tanrısının izleri görülmektedir. Türklerin bir sınıfı olan bu Başgırtların batıya gidenlerini teşkil eden Macarların mecûsî oldukları coğrafyacılara tarafından ifâde edilir⁶³. Yukarıda belirtildiği gibi, buradaki mecûsî kelimesini ateş kültünün ağır bastığı bir çeşit putperestlik olarak anlamak gerekir. Hıristiyan ve müslüman olmadan önce bu Başgırtların (Macarların) dinleri doğuda kalan soydaşlarının dinleriyle yakın benzerlik arz etmelidir.

Hazarlar : Kaynaklar Hazarların dinlerinden bahsederken onlar arasında Hâkân ve etrafındaki idâreci sınıfın yahudi olduğunu, Hazar Hâkân'ın Hârûn el-Reşîd devrinde yahudiliği kabul ettiğini söylerler. İbn Rusteh «Halkın geri kalan kısmı Türklerin dinine benzer bir dindedirler,» der⁶⁴. Gerdîzî bu ifâdeyi biraz daha açıklığa kavuşturarak «Geri kalanları Türk Oğuzların dinine benzer bir dindedirler,» demektedir. İbn Fazlân ve İbn el-Fakîh bu putperestlerden bahsetmezler. Burada bulunan bir miktar müslüman dışındaki Hazarları yahudiymiş gibi gösterirler⁶⁵. Mes'ûdî ve ondan sonraki müellifler ise Hazarların başşehri Etil'de müslümanların, yahudilerin, hıristiyanların ve putperestlerin (Câhiliyyet dinlerine mensup insanların) yaşadığını kaydederler. Bunlar için «veşeniyyûn», «'ubbâdu evşân» tabirlerini sık sık kullanırlar. Zikredilen dinlerin mensuplarından en kalabalık topluluğu müslümanların, en küçük topluluğu ise yahudilerin teşkil ettiğini söylerler. Bundan sonra, Etil'deki müslümanların, yahudilerin, hıristiyanların ikiser,

62 İbn Fazlân, s. 42-43.

63 İbn Rusteh, s. 144; Gerdîzî, s. 275.

64 İbn Rusteh, s. 139.

65 *Zeyn el-aşbâr*, s. 272.

putperestlerin ise bir kadısı bulunduğunu ve bu cemâatlerin iç işlerine bu kadıların baktığını ifâde ederler. «Câhiliyet ahkâmı akfî hükümlerdir,» derler⁶⁶. Bununla beraber, kaynaklar onların üç kitâbî dine aykırı olarak Câhiliyet ahlâk ve âdetlerine göre hareket ettiklerini belirtmektedirler. Bu konuda İstahri «Hazarların ahlâkı daha çok putperest ahlâkına benzer. Birbirlerine hürmeten secde ederler. Aralarındaki müslümanların ve yahudilerin kendi dinlerine uymayan eski törelerine göre hükümleri vardır» der⁶⁷. İbn Havkal de «Onların ahlâk ve âdetlerinin çoğu putperest ahlâk ve âdetleridir. Birbirleriyle karşılaşınca secdeleşirler. İslâmiyet, hıristiyanlık ve yahudiliğe aykırı olan eski örflerine göre hüküm verirler, bunlara göre icrâatta bulunurlar» dedikten sonra Semender şehrinde de putperestler olduğunu söyler⁶⁸. Kaynaklar bu putperestlerin çocuklarını ve birbirlerini köle olarak satmayı câiz gördüklerini, satılan Hazar kölelerinin bu putperestlerden olduğunu, hıristiyanların ve yahudilerin müslümanlar gibi birbirlerini ve çocuklarını köle olarak satmayı câiz görmediklerini yazarlar⁶⁹. Nitekim, Kafkasya ve diğer yerlerdeki putperestlerin de aynı şeyi yaptıkları anlaşılmaktadır⁷⁰.

Tuğuzguzlarda olduğu gibi, Hazar Hâkânı yahudi olmasına rağmen, halkın huzuruna nâdir çıkardı. Câhiliyet âdetlerine uygun olarak Hâkân kutsal bir hüviyete sahipti. Onun ülkeye uğur veya uğursuzluk getirdiğine inanılırdı⁷¹. Halkın huzuruna çıkınca halk ona secde eder, o uzaklaşınca kadar başlarını secdeden kaldırmazlardı. Kabrini görünce de aynı hürmeti gösterirlerdi. Hazarlara kom-

66 *Murûc*, II, 8, 9, 11 «Câhiliyet ahkâmı akıl ile konulmuş hükümlerdir,», 12; İstahri, *Mesâlik el-memâlik*, nşr. De Goeje, Leyden 1927, s. 220, 221; İbn Havkal, *Şüret el-arz*, Beyrut, Dâr Mektebet el-Ħayât neşri, s. 330-331; el-Makdisî, *Ahsan el-tekâsım fi ma'rifat el-eĸâlīm*, nşr. De Goeje, Leyden 1877, s. ; zamanında yahudiliği bırakarak müslüman olduklarını söyler; *Ħudûd el-'âlem* : sâdece müslümanlar ve putperestler; el-İdrisî, yap. 271^a, 309^a : müslümanlar, hıristiyanlar, putperestler. İbn el-Fâkih ise hatalı olarak «Hazarların hepsi yahudidir.» der (*Kitâb el-buldân*, s. 329).

67 İstahri, s. 220.

68 İbn Havkal, s. 331, 333. Ayrıca bk. Yâkût, Ħazar mad.

69 İstahri, s. 223; İbn Havkal, s. 334; Yâkût, Ħazar mad.

70 Yâkût, el-Lân mad. : demek ki, Alanlar hıristiyan olduktan sonra da çocuklarını satmışlardır.

71 *Murûc*, II, 11-12.

şu putperestler, Hâkân ordusunun başında bulununca ona hürmeten onunla çarpışmazlardı⁷². Hâkanları ve ileri gelenleri Mânî dininde olan Tuğuzguzlar arasında da buna benzer bir âdet vardı. Orada da Hâkân halkın karşısına nâdir hallerde (bazı eserlerde senede bir kere) çıkar, halk onu görünce secde ederlerdi⁷³. Kucâ halkı da hükümdarlarına secde ederlerdi⁷⁴. El-Birûnî'ye göre, Tibet halkı ilk hâkanlarının güneşin oğlu olduğuna ve gökten zırhlı olarak indiğine inanırlardı. Kâbul halkı Câhiliyet günlerinde Türklerden ilk hükümdarları Bîre-tigîn (Berhem-tigîn)'in burada Buğra adlı bir mağarada yaratıldığına, bu mağaradan silâhlı ve kalensüveli olarak çıktığına inanıyorlardı⁷⁵. Göktürklerin Ata Mağarası da aynı şekilde olmalıdır. Gerçekten Câhiliyet devirlerindeki ilk büyük hükümdarların menselerinin olağanüstü olaylara dayandığı sık sık rastlanmaktadır.

Öyle anlaşılıyor ki, Hazarlarda bozkırlar halkının tamamına yakını putperestler teşkil ediyordu. Fakat, coğrafyacılar ve diğer müellifler merkez ve birkaç şehir dışındaki halktan hiç bahsetmemektedirler. Onların putperestliği hakkında da başka açıklayıcı bilgi verilmez. Yâkût'un bir kaydına göre, Hazarlar Selmân b. Rabî'at el-Bâhilî'yi şehit edince, nâşını bir taputa koyarak mâbedlerine götürmüşlerdir⁷⁶. Onların cenâze merasimleri hakkında İbn Fazlân'ın Hâkân'ın gömülmesiyle ilgili olarak verdiği birkaç satırdan başka bir bilgiye sahip değiliz. Onun kaydına göre, yahudi olmasına rağmen Hâkân Etil nehrinin yatağında yapılan gizli ve çok odalı bir binada gömülür, cenazeyi defnedenler öldürülür, onun mezarına «cennet» denirdi⁷⁷. *Mücmel el-tavârih*'teki bir kayıta Hazarlarda ölüleri yakma âdetinin varlığına imâ edilmektedir⁷⁸. El-İdrîsî'ye göre Hazar Peçenekleri ölülerini yakarlardı⁷⁹. Mes'ûdî «Hazar ülkesindeki Câhiliyet dinlerine mensup olanlara gelince, bunlar çeşitli ırklara mensupturlar. Bunlar arasında Ruslar ve Slâvlar da bulunur.

72 İstahri, s. 224; İbn Havkal, s. 335. Ayrıca bk. *Âşâr el-bilâd*, s. 584-585.

73 Gerdizi, s. 267; Mervezi, s. 96; Köprülü, nr. 1623, yap. 210^{a-b}.

74 Ebû Dülef, s. 88; *Âşâr el-bilâd*, s. 580.

75 *El-Cemâhir*, s. 25; *Kitâbu mâ lî'l-Hind*, s. 348 (mağaranın adı بقر).

76 Yâkût, Bâb el-Ebvâb mad.

77 İbn Fazlân, s. 77.

78 *Mücmel el-tavârih*, s. 101.

79 *Nuzhat el-müşâk*, yap. 340^a.

Bu putperestler şehrin bir yakasında otururlar. Ruslar ve Slâvlar ölülerini, ölenin hayvanını, âlet ve mücevherlerini yakarlar. Bir adam ölünce, karısı sağ ise, kocasının cesediyle beraber yakılır. Aralarından bekâr biri ölürse, ölümünden sonra evlendirilir. Kadınlar Cennet'e gireceklerine inandıkları için kocalarının cesediyle beraber yakılmalarını isterler» der⁸⁰.

Etil vâdisinde yaşayan ve bir Türk kavmi olan Burdasların dini «Oğuzların dinine benzer»di⁸¹. İbn Rusteh ve Gerdîzî «Burdaslarda, aralarındaki anlaşmazlıklarda ve başlarına gelen hâdiselerde hakemlik yapan, her mahallede, bir-iki ihtiyar (şaman olmalı, şeyh kelimesiyle ifâde edilir) bulunur. Bunların dini Oğuzların dinine benzer» derler⁸². Bunlardan bir kısmı ölülerini yakar, bir kısmı gömerdi⁸³. Hazarların ve Burdasların dini Oğuzların dinine benzediğine göre, bunların da tabibleri (şamanları) olması gerekir.

Bulgarlara gelince, bunlardan doğuda kalanların erken devirde müslüman olduklarının mâlûm olmasına rağmen, aralarında bir müddet daha putperestlerin varlıklarını devam ettirdikleri anlaşılmaktadır. İbn Rusteh ve Gerdîzî bunların çoğunun müslüman olduğunu söyledikten sonra, «Bulgarlar arasında bir kâfir bir müslümanı tanıdık bilirse ona secde eder» derler⁸⁴. Bulgarların cenaze merasimleri hakkında İbn Fazlân tarafından anlatılanlar, ölenin çadırının kapısı üzerine bayrak dikilmesi, ölünün silâhlarının kabri üzerine konulması, mâtemin iki sene sürmesi, dul kalan kadının bundan sonra evlenebilmesi Câhiliyet (şamanist) âdetlerinden olmalıdır⁸⁵. Yıldırım düşen evi ve bu evdeki eşyayı uğursuz sayarak terketmeleri, hatâ ile birini öldüren şahsı bir sandığın içine koyarak ağaca asılı olarak bırakmaları, zeki ve bilgili kişileri «Bunun rab-bımıza hizmet etmesi gerekir» deyip ağaca asmaları ve parça parça olup yere düşünceye kadar bu şekilde kalması hep eski dinlerinin kalıntılarıdır⁸⁶. Son misalde insan kurbanının izleri görülmektedir. Bū-

80 *Murûc*, II, 9.

81 İbn Rusteh, s. 140; *Hudûd*, s. 162.

82 İbn Rusteh, aynı yer; Gerdîzî, s. 272. Ayrıca bk. Mervezî, s. 103; 'Avfi, yap. 489^b.

83 İbn Rusteh, s. 141; Mervezî, s. 103.

84 İbn Rusteh, s. 141; Gerdîzî, s. 274.

85 İbn Fazlân, s. 63.

86 *Aynı eser*, s. 55, 56.

yük bir ihtimalle bu putperest Bulgarların ve batıya giden Bulgarların hıristiyan olmadan önceki dinlerinin Oğuzlarınkine benzer olması gerekir.

Kafkas Türklerine gelince, el-Bîrûnî bunlardan el-Lân (Alan) ve Âs kavimlerinin, daha önceleri, Ceyhun Hazar denizine dökülürken onun mecrâsı üzerinde Peçeneklerle Oğuzlara komşu olarak yaşadıklarını söyler⁸⁷. Kaynaklar el-Lân ve Serîr (Avar) hükümdarının hıristiyan, memleketleri halkının ise putperest olduğunu kaydederler⁸⁸. Mes'ûdî ise «el-Lân hükümdarı İslâmiyet'in çıkışından sonra, Abbâsî Devleti zamanında, hıristiyan oldu. Onlar daha önceleri Câhiliyet devrindeydiler. Hicrî 320 yılından sonra hıristiyanlıktan döndüler. Bizans hükümdarının gönderdiği papasları ve rahipleri kovdular» der⁸⁹. Büyük bir ihtimalle hükümdarı hıristiyanlıktan dönmeye zorlayan putperestler, bu putperestlerin dini de Oğuzlara komşulukları dolayısıyla onların dinine benzer olmalıdır.

R u s l a r : İbn Rusteh ve İbn Fazlân'ın verdikleri bilgilere göre, Rusların diniyle Oğuzların dini arasında büyük benzerlik vardı. İbn Rusteh «Rusların hükümdarlarına dahi hükmeden tabibleri vardır. Bu tabibler birer ilâh gibidir. Ruslara kadın, erkek, mal gibi şeylerden dilediklerini yaratanlarına kurban etmeyi emrederler. Onlar tabiblerin emirlerini mutlaka yerine getirirler. Tabib onlardan bir insanın veya hayvanın boynuna ip geçirir, canı çıkıncaya kadar onu ağaca asılı olarak bırakır. «Bu Allah'a kurbandır,» der,» demektedir⁹⁰. Gerdîzî buna ilâve olarak «Tabiblerin rızası olmadıkça bir tabibe kimse dokunamaz» demektedir⁹¹. Bu tabibler şüphesiz, Oğuzlarınki gibi şamanlardı. *Hudûd el-âlem*'de ise «Ruslar tabiblerini ulularlar» denmektedir⁹². Bu bir kudsiyeti ifâde etmektedir.

İbn Fazlân, Ruslar için Oğuzlar için kullandığı ifâdeye benzer «Onlar âdetâ yolunu şaşırılmış eşekler gibidir» ifâdesini kullanmaktadır. Daha sonra, onların vücutlarını totemlerinin dövmeleriyle

87 *Tahdîdu nihâyât el-emâkin*, nşr. M. Tâvî el-Çancı, Ankara 1962, s. 23.

88 İbn Rusteh, s. 147, 148; *Hudûd*, s. 161 : Alanlar arasında hem hıristiyan hem putperest vardır; Gerdîzî, s. 278.

89 *Murûc*, II, s. 43. Ayrıca bk. Yâkût, el-Lân mad.

90 İbn Rusteh, s. 146-147.

91 Gerdîzî, s. 277.

92 *Hudûd*, s. 159.

doldurduklarını söyler⁹³. Etil kıyısında onlara âit açık mâbed gibi bir yerden bahisle «Gemileri Bulgar şehri iskelesine gelince, her biri elinde bir miktar ekmek, et, soğan, süt ve nebîz (şarap) ile gemiden karaya çıkar. Sonra, insan yüzüne benzeyen kocaman yüzü olan ve etrafında suretler, bu suretlerin arkasında uzun kütükler bulunan yere dikili uzun bir kütüğün önüne gelir. Bu büyük suretin önünde secde eder... «Sana hediye getirdim» diyerek yanındaki yiyecekleri bu suretin önüne koyar... Malını bu sefer de satamazsa küçük suretlerden her birine bir hediye takdim eder, onlardan şefaât dilenir. «Bunlar rabbımın karıları, kızları ve oğullarıdır,» der. Her suretin önüne gelip ondan şefaât dilenir ve ona yalvarır. Bazen bu halde malını satmak imkânı çıkar ve satar. «Rabbim isteğimi yerine getirdi. Onu mükâfatlandırmam lâzım» der. Bir miktar koyun ve öküz kurban eder. Etlerinin bir kısmını sadaka olarak dağıtır. Geri kalanını götürüp büyük kütükle etrafındaki kütüklerin önlerine atar. Öküzlerin ve koyunların başlarını yere dikilmiş olan bu kütükler üzerine asar...

İçlerinden biri hastalanınca, onun için oturdukları yerden uzakta bir çadır kurarlar. Hastayı bu çadırın içine atarlar. Yanına biraz ekmek ile su bırakırlar. Ona yaklaşmazlar ve onunla konuşmazlar. Hattâ, hasta olduğu bütün günlerde onunla ilgilenmezler. Bilhassa, kimsesiz ve köle biri olursa onu tamamıyla kendi haline terkederler. Hasta kendi kendine iyileşip dönerse ne âlâ. İyileşmeyip ölürse cesedini yakarlar. Ölen kimse köleyse cesedini kendi haline bırakırlar. Köpekler ve yırtıcı kuşlar gelip leşini yerler,» der⁹⁴.

Burada Rusların tanrılarına yiyecek takdiminde bulunmalarından, onlar için kurban kesmelerinden, onların tanrı telâkkisinden, Oğuzlar gibi hastayı tecrit ettiklerinden bahsedilmektedir. Bir şamanist âdeti olan hastayı tecrit eski Hindlilerde ve Moğollarda da vardı. Ölünün yakılmasına gelince bu ona karşı dini bir görev olarak görülüyordu. Köleler yakılmıyor. Ancak sosyal sınıfı yüksek olanlar yakılıyordu. Bütün ölülerini yakan kavimlerde daha çok içtimâî seviyesi yüksek olan kişilerin yakılması daha yaygın olarak görülmektedir. Eğer ölen kimse çok önemli bir kişi olursa bu yakma merasimleri daha şaşıklı olarak icrâ edilmekteydi. Öyle

93 İbn Fazlân, s. 65, 66.

94 Aynı eser, s. 67-69.

anlaşıyor ki, yakma âdeti gömmeye göre daha sonra ihdâs edilmiştir. Burada ölüyü günahlardan ve pisliklerden temizleme gibi bir kaygu da yer almaktadır. Ruslara da ölüyü yakma âdeti, gömmeye nisbetle, daha sonra girmiştir. Zira, İbn Rusteh'e göre Ruslar ölülerini Oğuzlar gibi gömerlerdi. İbn Rusteh bu konuda şöyle der : «Rusların aralarından büyük biri ölünce ona geniş bir ev gibi bir mezar kazarlar ve cesedini içine koyarlar (Gerdîzî'de «oturturlar») cesediyle beraber mezarına üzerindeki elbiseleri, altın bileziğini, çok miktarda yemek, içki ibrikleri ve paralar koyarlar, Onunla beraber kabrine onu seven karısını diri diri koyarlar. Sonra, mezarın kapısını kapatırlar. Kadın orada ölür»⁹⁵. Halbuki, daha yukarıda Hazar ülkesindeki Rusların ve Slâvların ölülerini yaktıklarını Mes üdi'ye dayanarak kaydetmiştik. Nitekim, İbn Fazlân da, biraz önce kaydedildiği üzere, Rusların ölülerini yaktıklarını söylemektedir. İbn Fazlân ölen bir Rus büyüğü için Bulgar şehrinin Etil (Volga) nehri kıyısında yapılan cenâze merasimini trajedik bir roman gibi uzun uzadıya anlatmaktadır. Bu hikâyede ölüünün cesediyle birlikte câriyelerinden birinin de yakıldığı anlatılmaktadır⁹⁶. İbn Rusteh'in kaydı ya İbn Fazlân'ın anlattığı cenâze merasiminin birinci safhasını, yahut da daha eski bir ananeyi anlatmalıdır. Ve yahut da Ruslar arasında her iki ananane beraber yaşamış olmalıdır.

Slâvlar (Sakâlibe) : Kaynakların ittifakına göre, Slâvlar putperesttiler, ateşe taparlar, ölülerini yakarlardı⁹⁷. Bununla beraber, İbn Rusteh onların gökte yüksek bir tanrıya inandıklarına imâ eder ve «Onlar... hasad zamanında darı tanelerini bir kepeğin içine koyup semâya kaldırırılar. «Ey rabbimiz, bize sen rızık verdin. Onu bizim için tamamla» derler» der⁹⁸. Gerdîzî onların öküze de taptıklarını söyler⁹⁹. Hazar ülkesindeki Slâvların ölülerini karılarıyla beraber yaktıklarını yukarıda kaydetmiştik. İbn Rusteh bu konuda şöyle der : «Slâvlar aralarından biri ölünce cesedini ya-

95 İbn Rusteh, s. 146-147; Gerdîzî, s. 278. Ayrıca bk. İbn Havkal, s. 336.

96 İbn Fazlân, s. 69-75.

97 İbn Rusteh, s. 144; *Murûc*, II, 9, Gerdîzî, s. 275 : putperest; Mervezi, s. 104; 'Avfî, yap. 489^b.

98 İbn Rusteh, aynı yer; Gerdîzî, s. 276.

99 Aynı yer.

karlar... Ölünün cesedi yakıldıktan sonra, ertesi günü yakıldığı yere varıp küllerini alırlar. Bu külleri toprak bir küpece koyarak bir tepeye (tümülüse) gömerler. Aradan bir sene geçtikten sonra, 20 küp civarında bal alıp bahsedilen tepeye götürürler. Ölünün yakınları toplanıp bu balı ve getirdikleri yiyecekleri ve içecekleri yerler ve içerler... Ölünün üç karısı varsa ve bunlardan biri kocasını çok sevdiğini hissediyorsa, ölünün yanında yere iki ağaç diker. Üçüncü bir ağacı bunların üstüne koyar. Bu son ağacın ortasına bir ip bağlar. Bir sandalyenin üzerine çıktıktan sonra ipin sallanan ucunu boynuna ilmikle geçirir. Sonra, sandalye altından alınır. Boğuluncaya kadar bu şekilde kahr. Daha sonra ateşe atılıp yakılır¹⁰⁰. Gerdîzî buna «Ölülerini yakarken saz çalarlar. «Biz neşeli olalım ki anun üzerine rahmet insin» derler» ifâdesini ilâve eder¹⁰¹. İbn Rusteh ve Gerdîzî tarafından İslâvların cenâze merasimleri hakkında burada anlatılanlar, bazı teferruat dışında, İbn Fazlân tarafından anlatılan bir rus büyüğünün cenâze merasimine çok benzer. Orada da ölü câriyesiyle birlikte yakıldıktan sonra küllerinin bir mezara gömüldüğü söylenmektedir.

Sonuç :

Buraya kadar verilen izahtan çıkan neticeye göre, müslüman müellifler eski Türklerden müslüman, hıristiyan, yahudi, mazdeist, maniheist olmayanlar için, «Câhiliyyet dinlerine mensup», «putperest (veşenî)», «mecûsî», «şâbiî», bazan da hem putperest hem budist mânâlarına gelebilen «şemenî» tabirlerini kullanıyorlardı. Bunlar, Budizm dışında şeriat, haline gelmemiş dinlerdi. Dayandıkları yazılı bir kitap yoktu. Sâdece, el-Mağdisî, Türklerin bir kısmının kendilerine has kitabı olduğunu söylerse de onu destekleyici başka bir kayda rastlanmaz. O, belki de yerleşik hâle gelmiş putperest Türkler arasında mevcut olan bir âyinler nizamnâmesinden bahsetmektedir. Bu Câhiliyyet dinlerine mensup Türklerin gök, güneş, ay, yıldızlar, yeryüzü (yer-süb) kuvvetlerinden başta ateş, su, olmak üzere çeşitli tabiat kuvvetlerine, hayvanlara, ağaçlara,

100 İbn Rusteh, s. 143-144.

101 Gerdîzî, s. 276.

ruhlara (esprilere) taptıkları, bütün ilkel dinlerde olduğu gibi, bu dinde de büyüünün önemli yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Bu, ilkel düşünen insanların varlıkların sebeplerini ayrı ayrı mistik güçlere dayamalarının bir neticesiydi. Gökteki gezegenlere ve yıldızlara tapmada da mistik güce inanma büyük rol oynuyordu. Onlar sevdikleri veya azameti karşısında dehşete düştükleri canlı veya cansız şeylere secde ediyorlardı¹⁰². Bunların üstünde, gökte bir reis tanrıya da inanıyorlardı.

Bu Türklerin dinleri için kullanılan tâbirlerden en yaygın olanları «putperest», «mecûsî» tâbirleridir. Macaristan'dan Çin'e kadar ki sahadaki Türklerin dini için en çok bu iki tabirin geçerli olduğu görülmektedir. Bu tâbirlerden birincisiyle henüz heykel ve mâbed müesseselerinin gelişmediği ilkel putperestlik kastedilmelidir. Mecûsî tâbiriyle İran mecûsiliği değil, ateşi mukaddes tanıyanların yani yine ilkel putperestlerin kastedilmiş olması gerekir. Zira, islâm kaynakları sâdece Türkler için değil, eski Normanlar ve Cermenler için de mecûsî tabirini kullanmaktadırlar. Bunlar da ilkel putperest yani şamanisttiler. Bu günkü şamanizmde de ateşin önemli yeri vardır. Eski İskitlerde de ateşin kutsal bir yeri vardı. Yakın zamanda, hicrî 1254 (m. 1838) yılında Hokand elçilerinin İstanbul'u ziyareti münâsebetiyle tertip edilen bir vesikada, Hokand halkının Çin ve Mâcîn mecûsileriyle gaza ve cihad halinde oldukları söylenmektedir¹⁰³. Bu vesikada sözü edilen mecûsiler büyük bir ihtimalle Altaylar ve etraflarındaki şamanistlerdir. Ateşin mukaddesliği sâdece şamanizmde değil, eski şamanizm putperestliğinin kuvvetli etkisi altında olan Hind dinlerinde, Zerdüştilikte ve Budizmde de kuvvetli şekilde görülmektedir.

Ayrıca, Türklerin bir kısmının dinle ilişkileri olmadığını söy-

102 Türklerde gök, güneş, ay, yıldızlar, yer, tabiat kuvvetleri, ateş, su, rüzgâr, ruhlara perestiş ile ilgili olarak yukarıda zikredilen yerlerden ayrı olarak bk. Eberhard, s. 17, 19, 22, 23, 48, 56, 80, 100; E. Esin, *Kosmoloji*, s. 4, 44, 75 Sadettin Buluç, Şaman ve Şamanizm mad., İslâm Ansiklopedisi, XI, 325: güneş, ay ve yıldızlar, 326: yer tanrı, ve ataların ruhları, 327: gök gürlemesi, rüzgâr ve yağmur, 328: ateş, orman, su, 329: yer altı, doğum ruhları. Güneş, ay, gök, ateş, rüzgâr, su, iyi ve kötü tanrılara Eski İran'da, İskitlerde, Hindlilerde, Çinlilerde de tapıldığı bilinmektedir.

103 Başbakanlık Arşivi, hicrî 1254 yılı vesikaları, Hatt-ı Hümayûn tas-

nifi : بو خوقند اھالیس اکثرچین وماچین مجوسلریله غزا و جهاد اوزره بو لند قلدن

leyen müelliflerin, din kelimesiyle şeriat mânâsına gelen kitâbî dinleri kastettikleri de bir gerçektir. Böyle diyenler onların bir dinî inanca sahip olduklarını, ölümden sonra başka bir hayata inandıklarını, ölümler için kurban kestiklerini söyleyerek görünüşte ilk ifâdeleriyle çelişkiye düşmektedirler. Şu noktaya da dikkat etmek gerekir; bütün ilkel dinlerde olduğu gibi, eski Türklerin dinlerinde de tam bir birlik göze çarpmamakta, çok tanrı yanında gökte bir reis tanrı kabul olunmaktadır. Fakat, bu tanrı bize benzer bir hayat sürer, yer, içer, karısı ve çocukları vardır. Bu tanrıyı tevhid dinlerindeki kâdir, mutlak hâkim, noksan sıfatlardan münezzehtir tanrıyla karıştırmamak lâzımdır. Bu tanrı bizim gibi bir hayat sürdüğü gibi, hâkimiyetini de başka ortak tanrılarla anlaşarak kullanır. Hatta insanların hayatına hâkim olan, bu gökteki tanrıdan ziyade, onların günlük hayatta haşır-neşir oldukları yakındaki (yerdeki), ölümden sonra karşılaşacakları yeraltındaki tanrılardır. Kurbanların çoğu bu aşağı tanrılara sunulur. Bu Türklerin dinleriyle Câhiliyet devri Araplarının dinleri arasında büyük benzerlik vardır. Câhiliyet devri Araplarının dinleri de sistemli bir hâle gelmemiştir. Kabileler arasında inanç bakımından farklılıklar vardı. Fakat, putların üzerinde, yeri, gökleri kendilerini yaratanın Allah olduğunu, yağmuru onun yağdırdığını, otları onun bitirdiğini kabul ediyorlardı¹⁰⁴. Hatta, daha da ileri giderek, putlara kendilerini Allah'a yaklaştırsınlar diye ibâdet ettiklerini söylüyorlardı¹⁰⁵. Bunun yanında Lât, Menât, Uzzâ'nın ve meleklerin Allah'ın kızları olduğuna da inanıyorlardı¹⁰⁶. Fakat, onların hayatına da hakim olan putlardı. Ve müşriktiler. Müşrik kelimesinin altında Allah'ın varlığına itiraf yatmaktadır. Müşrik Allah'ı inkâr eden değil, ona ortak koşan demektir. Öyle görünüyor ki, eski Türklerin ve Arapların sosyal ha-

104 *Kur'an*, Luqmân suresi, âyet 25, Zümer suresi, âyet 38, Zuhruf suresi, âyet 9, 87, 'Ankebût suresi, âyet 61, 63. Theophylactus, VII, 8 de «Türkler ateşi, havayı, suyu, son derece sayarlar, dünyaya ilâhiler okurlar. Fakat, sâdece gökyüzünü ve yeryüzünü yaratana tanrı derler. Onların din adamları istikbali söyleme kabiliyeti olanlardı.» demektedir (T. Tarhan, *Tarih Dergisi*, XXIII, 155). Bundan Türklerin Tanrı kelimesini Araplardaki Allah kelimesinin yerine kullandıkları anlaşılmaktadır.

105 *Kur'an*, Zümer suresi, âyet 3.

106 *Kur'an*, Necm suresi, âyet 19-22, En'âm suresi, âyet 100, Nahl suresi, âyet 57, Şâffât suresi, âyet 16, Tûr suresi, âyet 16.

yatlarındaki dağınıklık, kabile ve klân hayatı sürmeleri âdeta inançlarına da yansiyordu. Tarih boyunca tanrı inancının sosyal hayatla paralel olarak geliştiğini söylemekle hata etmiş olmayız. Eski putperestlerin ve yakın zamanda dünyanın çeşitli yerlerinde görülen ilkel kabilelerin gök tanrısıyla tevhid dinlerinin kabul ettikleri Tanrı arasında büyük fark vardır. Bu, insan zekâsının gelişmesinin tabii bir neticesidir. Allah inancına şeklini veren insan zekâsının seviyesidir.

Yukarıda, şaman âyinlerinde çok miktarda saz ve şarkıcı bulunduğunu söylenmekte, fakat bu çalgıların mâhiyetleri hakkında bilgi verilmemektedir. Rusların ve Slâvların cenaze törenlerinde çalgı çaldıkları da açıkça ifâde edilmektedir¹⁰⁷. Oğuzların din adamlarına tabib denmesinde (Ruslar için de durum aynı), hastalık karşısındaki tutumlarında, su ile ilgili inançlarında, ya da taşıyla yağmur ve dolu yağdırmada kuvvetli sihir izleri görülmektedir¹⁰⁸. Türkler sihirle de ilgilenen kâhinlerine «kam» yani şaman diyorlardı. Yukarıda bahsedildiği üzere, bu taşla kâhinler yağmur ve dolu yağdırıyordu¹⁰⁹. Ölüyü gömme şekilleriyle ilgili olarak üç yaygın âdet görülmektedir: gömme, yakma ve ağaçlar üzerinde teşhir. Her üç halde sonunda kalıntıların toprağa gömüldüğü anlaşılıyor.

Şaman kelimesinin menşei: Animizm natürizm, totemizm ve sihir gibi unsurları ihtiva eden eski Türklerin bu putperestliğine acaba Şamanizm demek mümkün mü? İlk defa, XVII. asrın sonlarında rus elçisi olarak Çin'e giden E. İsbrand'ın yol arkadaşı A. Brand'ın intibalarını anlatan Seyâhatnâmesi'nde geçen ve daha sonra, XIX. asırda Sibiryâ kavimlerinin dinleri ve etnolojileri üzerinde araştırma yapan âlimler tarafından Tunguzlarda görülen sihirbaz din adamına verilen unvan olan «şaman» kelimesinden gelen bu kelime acaba aslında ne anlama geliyordu? Bu kelimenin karşılığı olarak Sibiryâ kavimlerinde çeşitli kelimeler kullanılmaktadır¹¹⁰. Bu kelimenin türkçe karşılığı «kâm» olup zamanımıza kadar

107 Türklerdeki cenâze ve defin törenleriyle ilgili olarak bk. Jean-Paul Roux, *La mort chez les peuples altaïques anciens et Medievauz*, Paris 1963; Buluç, aynı madde, s. 330-331.

108 İbn Fazlân *Seyâhatnâmesi* sonundaki notlar.

109 Bk. not 28, 29, 30, 31. Ayrıca bk. not 23, 44.

110 Buluç, zikredilen mad., s. 310-311; P. Hajdu (Szeged), (Samoyyed şamanlarının klâsifikasyonu), *Glaubenswelt und folklore der Sibirischen Völker*,

Altaylarda kullanılmamıştır. Çin kaynaklarına göre Kırgızlarda, Bizans kaynaklarına göre Batı Hunlarında din adamlarına unvan olarak verilen bu kelime Turfan kazılarında da görülmektedir¹¹¹. İslâm kaynaklarında önce Kaşgarlı Mahmud'un eserinde, sonra *Kudâdgü-bilig* ve *Mücmel el-tavârîh'te* «kâhin, sihirbaz» mânâlarına geçen bu kelimeye Moğollarda da rastlanmaktadır¹¹².

Şaman kelimesinin aslı önceleri bizzat bu kelimenin ilk görüldüğü Tanguzların dilinde, Mançuca'daki «şaman» kelimelerinde aranmıştır. Bunun yanında, bu kelimenin Çin'ceye Cha-men şeklinde geçen Pâli dilindeki samana ve Sanskritçe'deki şramana veya çramana (her ikisi de budist rahibi mânâsına) kelimelerinden geldiğine dâir ikinci bir nazariye ortaya atılmıştır. Daha sonra, bunlara, Suğdçadaki şmn-(şaman), ve Toharca'daki şamana (budist rahibi) kelimeleri ilâve edilmiştir¹¹³. Bunların yanında, en az Sanskritçe kadar eski olan İran dilinden gelip gelmediği hususunda dâima kaçamaklı bir tutum takınılmış, müslüman müelliflerin eserlerinde kelimenin kullanılışı hakkında incelenmemiştir.

Budapest 1963, s. 161-190. Bu makalenin tenkidi : K.H. Menges, *Oriens*, XXI-XXII, 1971, s. 549-560.

111 Batı Hunları için bk. Gy. Németh, *Attila és Hunjai*, s. 224; İ. Kafesoglu, *Türk millî kültürü*, s. 263. Turfan kazıları için bk. Buluç, zikredilen madde, s. 311. Çin kaynaklarına göre, «Kırgızların sihirbazlarına «gân» denir (Eberhard, s. 69 : VII. asır). Göktürkler kadın ve erkek «kam»lara inanırlar (Ost-Türken, s. 42 den naklen Kosmoloji, s. 44 de). İskitlerde rahip yerine söğüt dallarından fal bakan büyücüler vardı. Herodot, IV, 67-69 da bu büyücülerden bahseder (T. Tarhan, *İskitlerin dini inanç ve âdetleri*, *Tarih Dergisi*, XXIII, 156-158). «Şamanizm kuzey kavimlerinin hiç birinde açıkça zikredilmemiştir (hatalıdır). Yalnız, Tu-cüe ve H'yunğ-nularda sihirbazlıktan bahsedilir. Fakat, bundan hakiki şaman kastedilip edilmediği emniyetle söylenemez. Eski çinliler kendilerinde bulunup ahşılmış olan âdetlere başka kavimlerde rastlanırsa hususi surette belirtmezler.» (Eberhard, s. 42-43).

112 *Divânu lügât el-Türk*, III, 117 : Kâm-kâhin; *Mücmel el-tevârîh* için yukarıya, s. 2 ye bak. Kam kelimesi IX. asırda Kırgızlarda, Rubruk'un eserinde, *Codez cumanicus'te*, *Kudâdgü-bilig'te*, *el-İdrâk ü lîsân el-Etrâk'te* kâhin ve sihirbaz din adamları mânâsına geçmektedir (Buluç, zikredilen madde, s. 311). Kelime Altay şamanları için de kullanılmaktadır. Şamanlar kadın veya erkek olabilirlerdi. Ayrıca, aşağıdaki ruhlarla uğraşanlara Kara Kam, yukarıdaki ruhlarla uğraşanlara Ak Kam denirdi. Şamanların çoğu her iki vazifeyi görürlerdi.

113 Buluç, zikredilen madde, s. 310-311; M. Eliade, *Le Chamanisme*, Paris 1968, s. 22, 385; Hajdu ve Menges, zikredilen yerler.

İslâm kaynaklarında bir din mensubu olarak شمن (şaman), cemi شمان veya شمنون şekillerinde, bir din adı olarak الشمنة (el-semeniyye = şamanizm) veya السنية şekillerinde geçen bu kelime oldukça sık görülmektedir (yukarıda birkaç defa şemenî şeklinde geçti). El-Makdisî yukarıda, Tuğuzguzlar asarında Semeniyye (Şamanîler) olduğunu söylemişti (bk. s. 59). Bundan başka «Çin halkının yekûnunun şeneviyye (düalist) ve semeniyye oldukları söylenir. Onların putlarının bulunduğu ferhârları (viharaları) vardır.», «... Çin'de fiatlar yükseldi. Çin hükümdarı, bunun üzerine, semeniyye'yi ve putların hizmetkârlarını topladı. Yağmur yağdırmazlarsa onları öldürmekle tehdit etti.»¹¹⁴, «Kitâb el-mesâlik'te okudum Semeniyye iki sınıftır : bir kısmı Buda'nın rasûl olduğunu, bir kısmı yaratan olduğunu ve insanlara insan şeklinde göründüğünü söyler»¹¹⁵ demektedir. Bu kayıtlardan sonuncusunda Semeniyye kelimesiyle açık olarak Budistler kastedilmektedir.

İbn el-Nedîm ise «Çin halkının çoğu şeneviyye ve Semeniyye'dir.», «Çinlilerin âdeti hükümdarlarına tazim ve ibâdet etmektir. Halkın çoğu bu inanç üzeredir. Hükümdarın ve ileri gelenlerin dini ise şeneviyye ve Semeniyye'dir.» der¹¹⁶. Başka bir yerde «Eski devirlerdeki Horasan tarihiyle ilgili haberleri te'lif etmiş olan horasanlı bir adamın yazısıyla şunu okudum...: Semeniyye'nin peygamberi Bûdâsif'tir. İslâmdan önce ve eskiden Mâverâünnehr halkının çoğu bu din üzereydi. Semeniyye'nin mânâsı Sümnî'ye mensup demektir.» der¹¹⁷. Bu son kayıttan İbn el-Nedîm'in bu kelime ile budistleri kastettiği anlaşılıyor.

Bunlara mukabil, el-Bîrûnî bu kelimeyi Şemeniyye şeklinde defalarca kullanmaktadır. Onun bu kelimeyi kullanışlarını şu şekilde sıralayabiliriz : «Ebu'l-'Abbâs el-İrânşehrî... geçmiş ümmetlerden Mâneviyye (Maniheiztler)'nin ve kitaplarının bahsinde aşırılığa kaçtı. Hind dinlerine ve Şemeniyye'ye gelince oku hedeften saptı.»¹¹⁸, «Şemeniyye denen din mensupları Brahmanlara onlardan daha çok kızarlar. Onlar Hindlilere diğer dinlerin mensuplarından daha yakındır. Zerdüşî çıkıncaya kadar Horasan, Fârs, Irak ve Mu-

114 *El-Bed' ve'l-târih*, IV, 19, 21.

115 *Aynı eser*, IV, 19.

116 *El-Fihrist*, Mısır tabı, s. 491, 493.

117 *El-Fihrist*, nşr. G. Flugel, s. 345.

118 *Kitâbu mâ l'l-Hind*, s. 5.

sul halkı, Şam hudutlarına kadar onların dinleri üzereydi...»¹¹⁹, «Sonra Fars ve Irak hükümdarları kendi milletlerine döndüler. Bunun üzerine, Şemeniyye oralardan Belh'in doğusuna çekildi.»¹²⁰, «Onun kavmi Şemeniyye'nin Bud-hûdan karşılığında Bud-dehrum-seng'i vardır. Sanki o, akıl, din ve cehldir. Bunlardan birincisi kâinatın ve semânın var olduğu koku ve itrdır. İkincisi yorgunluk ve meşakkattir.»¹²¹, «Zerdüş'tün, kendilerine göre en şerefli sınıfla şeytanları isimlendirdikleri için Şemeniyye'ye kızdığı söylenir.»¹²², «Heşt-mâtürin'in brahmanları, Budd'un Şemeniyye'si vardır...»¹²³, «*Cûrâmen* kitabını (yani gayb ilmi kitabını) kırmızı giyen Şemeniyye'nin kurucusu Budd yazmıştır.»¹²⁴, «Zira, ne Şemeniyye ne de onlardan biri için onların itikadlarını iyice inceleyen bir kitap görmedim.»¹²⁵, «İrânşehrî, Şemeniyye hakkında buna benzer hurafeler nakleder.»¹²⁶, «Dediler ki : Budd ölümlerinin cesedlerinin suya atılmasını emretti. Bu sebeple onun mensupları ölümlerini nehirlere atarlar,»¹²⁷ der. Bu cümleler *Kitâbu mâ l'l-Hind*'ten alınmıştır. El-Bîrûnî, *el-Âsâr el-bâkiye*, s. 206'da ise eski putperest dinlerden bahsederken şöyle der : «Şerâtlar zuhur etmeden ve Bûdâsif ortaya çıkmadan önce yeryüzünün doğusundaki insanlar Şemeniyyûn (شمينين) idiler. Bunlar putlara tapıyorlardı (و كانوا عابدة أوثان). Bunların kalıntıları bu gün Hindistan, Çin ve Tuğuzğuz ülkelerinde bulunmaktadır. Horasan halkı bunlara şemenân (شمانان) derler. Bunların izleri, putlarının bihârları ve ferharları Horasan'ın Hindistan hudutlarında görülmektedir. Bunlar zamanın ebediliğine, ruhların tenâsühüne, feleğin sonsuz bir boşlukta dönmekte olduğuna inanırlar. Bunun için, «Felek dönerek hareket etmektedir. Zirâ, yuvarlak bir şey yerinden hareket ettirilirse dönerek iner,» derler. Bunlardan bazıları âlemin yaratıldığına ve ömrünün 1 000 000 sene olduğuna, bu müddetin dört kısma ayrıldığına, bunlardan birinci

119 Aynı eser, s. 15.

120 Aynı eser, s. 120.

121 Aynı eser, s. 30.

122 Aynı eser, s. 68.

123 Aynı eser, s. 93.

124 Aynı eser, s. 122.

125 Aynı eser, s. 206.

126 Aynı eser, s. 276.

127 Aynı eser, s. 479.

devreyi teşkil eden 4 00 000 senenin iyilik ve hayır devri olduğuna inanırlar».

El-Bîrûnî'nin bu kayıtlarından, Şemeniyye (Şamanizm) dininin daha Zerdüşî ve Buda çıkmadan önce mevcut olduğu, bu iki din kurucusunun Şemeniyye dinine karşı reformatör olarak ortaya çıktıkları anlaşılıyor. Bu sebeple, Zerdüşîlik ve Budizm'de kuvvetli şamanizm tesirleri görülmektedir. Bazılarının zannettikleri gibi Şamanizm Budizm ve Zerdüşîliğin tesiri altında kalmamış, aksine bu dinler Şamanizm'in büyük etkisi altında kalmışlardır. Bu dinlerin menşei Şamanizmdir. Konov, Ruben, Nyberg, Ohlmarks, Nehring ve Eliade gibi dinler tarihçileri çeşitli çalışmalarında eski İran dinlerinde, Budizmde, Hind-Avrupalıların dinlerinde, dünyanın diğer yerlerindeki dinlerde Şamanizm'in kuvvetli etkilerini göstermişlerdir. Aslında dinlerin menşei Şamanizmdir. Bu sebeple her dinde Şamanizm ile ilgili taraflar bulunmaktadır¹²⁸. El-Bîrûnî, *Kitâbu mâ li'l-Hind*'te bazan Şemeniyye kelimesini Budda dini olarak zikretmektedir. Acaba bu Budda diniyle Budizm mânâsını mı kastediyordu? Bu taktirde kendi kendine çelişkiye düşmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, o, Budd kelimesiyle yaratıcı hikmet mânâsını kastediyordu. Zerdüşî Budda'dan daha eskidir. O, Şamanizm'in reformisti olarak ortaya çıkmıştır. Şamanizm eski Çin dinleri üzerinde de müessir olmuştur. Bu bakımdan İbn el-Nedîm ve el-Mağdisî'nin izahlarını ihtiyatla karşılamak gerekir. Bu karışıklık eski gelişmiş Şamanizm'de ve Budizm'de bir çok dini terimlerin müsterek olmasından da ileri gelmiş olabilir. Zira, lügat kitaplarında bihâr ve ferhâr kelimelerinin vihara mânâsına geldiği gibi, puthane, ateşgede mânâsına da geldiği kaydedilmektedir. El-Bîrûnî de son kaydında bihâr ve ferhâr kelimelerini putperest mâbedi mânâsında kullanmaktadır. Şemen kelimesinin ise bu putperestlik dini mensuplarına verilen bir isim olduğunu söylemektedir. Nitekim, biraz sonra bahsedileceği üzere, şemen kelimesi İran edebiyatında put-

128 Buluç, zikredilen madde, s. 322-323. M. Eliade eserinin 27. sahifesinde şu mütâlaayı ileri sürer : «Tarihte hiç bir din tamamiyle yeni değildir. Hiç bir dini dâvet tamamiyle geçmişi ortadan kaldırmaz. Daha çok yeniden ele alış, yenileme, yeniden değerlendirme, esas elemanları bir bütün haline getirmek, çok eski bir dinî gelenek bahis-konusudur.». Nitekim, Peygamberimiz de İbrâhîm peygamberin. dinini yeniden canlandırdığını söylemiştir (*Qur'an*, Bakara suresi, âyet 130, 135, İmrân suresi, âyet 95, Nisâ, âyet 125, Hacc, âyet 78 ...).

perest, bihar ve ferhar kelimeleri de putperest mâbedi mânâsına kullanılmışlardır. Anlaşılan gerek Budizme gerekse Tunguzlara bu kelime bahsedilen eski putperestlikten (Şamanizm'den) geçmişlerdir. Bu kelime Hind menşeli değil, Horasan ve İran menşelidir. Hindistan'a bu kelimeyi Âriler götürmüşlerdir. Bize göre, Orta ve Kuzey Asya üzerinde kapalı havza olan Hind etkisinden daha çok İran-Horasan ve Çin etkileri aranmalıdır.

İbn el-Nedîm'in dışındaki islâm müellifleri Horasan ve Mâverâünnehr'de Budizm'in varlığından bahsetmezler. Eğer buralarda Budizm mevcut olaydı, İran dinlerinden sık sık söz edildiği gibi, ondan da söz edilmesi gerekirdi. İran'ı, Arabistan'ı, hattâ Roma'yı bile budist göstermeye çalışan Çin kaynakları, Hoten dışındaki hiçbir yerde Budizm'in kuvvetli varlığını gösterememektedirler. Hattâ, Hoten'de bile durum karışıktır. Eski Şamanizm putperestliği görülmektedir¹²⁹. Gök, yer ve tabiat kuvvetlerine perestîşe dayanan bu putperestlik hiç şüphesiz ilkel ve göçebe kabilelerdeki Şamanizm'e göre çok gelişmişti. El-Bîrûnî'nin dediği gibi muazzam mâbedlere

129 Bazı müelliflerin, Doğu İran ve Orta Asya kavimlerinin bir çoğunun İslâmiyet'ten önce budist oldukları hakkında ileri sürdükleri iddia çok zayıftır. Barthold ve Minorsky bu görüşü benimserler. Onları bu kanâate sevkedilen Çin kaynaklarındaki bazı kayıtlardır. Eberhard tarafından yazılan *Orta ve Garbi Asya halklarının medeniyeti* adlı makalede Batı ve Orta Asya halklarının bir çoğu arasında budizmin bulunduğu dâir yuvarlak ifâdeler bulunmaktadır (bk. TM, VII, 132, 138, 142, 143, 147, 148, 150, 155). Hattâ, tuhaf olanı İran, Roma, Arabistan bile (bk. İran ve Arabistan için s. 140, 143, Roma için s. 153) budist olarak gösterilmektedir. Bunun yanında Mazdeizm'den de sık sık bahsedilir (bk. İran için s. 143, Hoten için s. 136, 166, Keşmir için s. 137-138 maniheist, Suğdiyana için s. 148-149, Kaşgar için s. 138 mazdeizm). Bunun yanında İranlıların göğe, yere, güneşe, aya, ateşe ve suya kurban kestiklerinden (bk. s. 143), Suğdluların ve Semerkand halkının Ced mâbedleri olduğundan (bk. s. 142, 147-148) bahsedilir. Suğd halkı için neticede «Dinleri çok defa mazdeizm ve budizm olmakla beraber eski âyinler çok kuvvetle duyulur. Meselâ, insan kurban edilen yer deliği âyini., kendisine sayısız koyun kurban edilen bir tanrı âyini, diğer av âyinleri, ced âyini...» denmekte ve karışık bir dini ortam kabul edilmektedir (bk. s. 174-175). Bundan sonra, «Ön Asya halklarının dini çok defa ateş perestliktir.» denmekte (bk. s. 178). Mazdeizm'in de bulunduğu Hoten tamamiyle budist olarak gösterilmekte (bk. s. 166-167). Bizim kanâatimize göre yazarları budist olan veya gördüğü budizme benzer dinleri budizm imiş gibi gösteren Çin kaynaklarının Orta Asya'nın batısındaki halkların dinleri hakkında verdikleri bilgilere itimad etmemek gerekir.

sâhipti. Büyük bir ihtimalle Nevbahâr, Sumnât, Multan mâbedleri bu dinin mensuplarına âitti¹³⁰.

Eski İran edebiyatında da *شمن* kelimesine sık sık rastlanmakta ve kelime putperest mânâsına gelmektedir. Şüphesiz bu kelime bir putperestlik olan Şemeniyye dini mensuplarını ifâde etmek için kullanılmıştır. Ve daha Zerdüş'ten önce bu dilde mevcut olmuş olmalıdır. Rûdekî bir beytinde «Hepimiz putperestiz. Bu cihan put biz de şaman gibiyiz» der¹³¹. Firdevsî de «Eğer İran tacı bana geçerse, şamanın putlara taptığı gibi ona taparım» der¹³². Minûcehrî «Hem gülüyor hem ağlıyorsun. Bu pek nadirdir. Hem âşık hem maşuk, hem put hem şamansın» demektedir¹³³. Bu kelime aynı mânâya Emîr Mu'izzî¹³⁴, Enverî¹³⁵, Şenâ'î¹³⁶, Şems-i Fahrî ve Kaşân-ı Tebrizî'nin¹³⁷ şiirlerinde geçer. Enverî *Divân*'ı s. 522 de *شمن* kelimesiyle bera-

130 İçinde putlar bulunduğu söylenen Sumnât mâbedi Ay adına, Multan mâbedi Güneş adınaydı (*Kitâbu mâ l'il-Hind*, nşr. E. Sachau, s. 56, 252, 253). Belh'teki büyük mâbed Ay adınaydı (el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, Nuru-osmaniye, nr. 3034, yap. 81). E. Esin, *İslâmiyetten önceki Türk kültür tarihi...*, İstanbul 1978, s. 125 de Şamanizm için «Şamanân» dini veya «Hermetizm» tabirlerini kullanır. Bunun Mezopotamya dinleriyle budizmin karışımı olduğunu ileri sürer. Halbuki, yukarıda defalarca gördüğümüz üzere; ay, güneş ve yıldızlara ibadet yalnız Mezopotamya'da değil, dünyanın her tarafında yaygın olan bir ibâdet şeklidir. Şamanizm'in en önemli kısımlarından birini teşkil eder. Fahrüddin el-Râzî'ye göre putperestliğin menşei seyyârelere ve yıldızlara ibâdet'tir. İnsanlar önceleri bunlara taparlardı. Gece veya gündüzleyin bu gezegenlerin ve yıldızların kaybolması üzerine, onların heykellerini yapmışlar (suretlerini yapmışlar), bu suretlere ibâdet etmeye başlamışlar, putperestlik böylece ortaya çıkmıştır (*İ'tikâdâtü firâk el-muslimîn ve'l-muşrikîn*, Murad Buhârî, nr. 171, yap. 319^b). Bu itibarla bahsedilen din, daha Budizmden önce mevcut olan gelişmiş Şamanizm'dir.

131 Sa'îd Nefisi, s. 752; *Ferheng-i Şu'ûri* ve Wullers *شمن* maddesi

132 *Şahnâme*, XIV, 96; 'Abdulkâdir el-Bağdâdî, *Luğatu Şahnâme*, nşr. Salman, s. 143; Wullers, madde; F. Wolff, *Glossar zu Firdosis Schahnâme*, Berlin 1935, s. 575.

133 *Divân*, nşr. M.-Debîr Siyâkî, s. 14; Kazimirski neşri, II, 2 ve 320: budist rahibi mânâsı verir; *Ferheng-i Ziyâ* madde.

134 *Ferheng-i Şu'ûri* ve *Ferheng-i Ziyâ*, madde.

135 *Divân*, nşr. M. Takî, Tahran 1341, I, 8; *Ferheng-i Nâşiri*, madde.

136 *Divân*, nşr. Müderris-i Razavî, Tahran 1341, s. 487, 522, 526, 543; *Ferheng-i Şu'ûri*, madde.

137 *Ferheng-i Nâşiri* ve *Ferheng-i Şu'ûri*, madde. Ayrıca bk. Esedî, *Luğat el-Fürs*, nşr. Hors, s. 104 ve *Burhân-ı kâti* madde.

ber مهر kelimesi de geçmektedir. *Ferheng-i Nâşirî*'de bu kelimenin Arapça'daki صنم (put) mânâsına da geldiği, *Ferheng-i Şu'ûrî*'de hem put hem putperest mânâsına geldiği ifâde edilmektedir. Müsteşrikler bu kelimenin Farsça'ya Suğdça yoluyla Sanskritçe'deki çramana kelimesinden geçmiş olabileceğini, aslının Farsça olmadığını iddia etmişlerdir. Bu iddianın yanında bir mahallî İran lehçesinden de gelmiş olabileceği ihtimaline yer vermişlerdir. Kelimenin put mânâsına ise yanlış olarak kullanıldığını, hem put hem de putperest mânâlarına gelebileceğini ileri sürmüşlerdir¹³⁸. Fakat, klâsik islâm müelliflerinin صنم kelimesinin شمن kelimesinin arapçalaşmış olduğu hakkındaki kayıtları son iddianın da haksızlığını göstermektedir.

Arapça'da put mânâsına iki kelime bulunmaktadır: şanem (صنم) ve vesen وثن. Bunlardan ikincisi öz arapça bir kelime olup çok işlektir. Putperest mânâsına da veşenî, cemi veşeniyûn kullanılır. Şanem kelimesinin ism-i mensubu olmadığı gibi fazla işlek değildir. Ve metinlerde az geçer. Bu sebeple, daha bu çalışmamızın başında bu kelimenin aslının arapça olup olmadığına şüpheye düştük. Bunun üzerine, arapça klâsik lügatlara başvurduk. Daha önce lügatçıların صنم kelimesiyle شمن kelimesi arasındaki ilişkinin farkına vardıklarını gördük. Cevherî, *el-Şihâh'ta* صنم kelimesinden bahsederken «Şanem: aşnâm kelimesinin vâhidi (tekili) dir. Bu kelimenin شمن kelimesinin mu'arrabı olduğu söylenir. Veşen (put) mânâsınadır = الصنم: واحد الاصنام. يقال انه معرب شمن وهو الوثن» der. *Lisân* ve *Ķâmûs* müellifleri de aynı şeyi tekrarlarlar. *Tâc el-'arûs* müellifi de aynı ifâdeyi tekrarladıktan sonra, «Bu kelimenin hangi dilden geldiğini bilmiyorum. Zira, farsçası بت دür,» der. Asım Efendi *Ķâmûs tercümesi*'nde bu kelimenin Farsça'daki شمن kelimesinin arapçalaştırılmış olduğunu söyler. Cevâd Ali, *Târîh el-'Arap kabl el-İslâm*, VI, 72 de «Lügat âlimleri صنم kelimesinin öz arapça olmadığını شمن veya شمن kelimesinden arapçalaştırılmış olduğunu söylediler. Fakat, hangi dilden arapçalaştırıldığı belirtilmediler,» der. Ve *Lisân* ile *Tâc el-'arûs*'u kaynak olarak gös-

138 *Encyclopédie de l'İslâm*, birinci tabı, IV, 312-313; Buluç, aynı madde, s. 311.

terir. Müsteşrikler ve Sâmi dilleriyle uğraşanlar ise bu kelimenin İbrânice'deki صلّم (Şelem), Himyerî kitâbelerindeki صلّم ve kuzey Arap lehçelerinden Benû İrem lehçesindeki صلّم kelimesinden gelmiş olabileceğini söylemişlerdir. İbrânice'de صلّم kelimesi put mânâsıdır. صلّم da put ve heykel mânâlarına, صلّم ise suret mânâsıdır. Bununla beraber صلّم kelimesi en yakın olarak şaman (başka bir şekli şaman) kelimesine benzemektedir. Sâdece, ن ile م harfleri yer değiştirmişlerdir. Bilindiği üzere, şanem kelimesi Arapça'da Câhiliyyet devrinde vardı. Kur'ân'da bu kelime 5 yerde geçmekte, İbrâhîm peygamberin kavminin ve Benû İsrâîl'in putları için kullanılmaktadır (bk. En'âm suresi, âyet 74, A'râf suresi, âyet 138, İbrâhîm suresi, âyet 35, Enbiyâ suresi, âyet 57, Şu'arâ suresi, âyet 71). Arapların putları için أنصاب وشن آلہه kelimeleri kullanılmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki, bu kelime arapçaya daha Zerdüşt'ten önceki devirde geçmiştir. Arapça'da bu kelimenin put mânâsında kullanılması eski mânâlarından biri olmalıdır. İbrânice'deki صلّم, Himyerice'deki صلّم ve Benû İrem lehçesindeki صلّم kelimeleri de aynı devirlerden kalma olmalıdır. Yukarıdaki, el-Bîrûnî'nin kayıtlarından Şemeniyye dininin eskiden Şam'a kadarki sahada yayılı olduğunu görmüştük. Eski Arapların dinleri ile Türklerin dinleri arasındaki benzerlikler de bu hususu desteklemektedir.